

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

POVIJESNI RAZVOJ I KONZERVATORSKI ASPEKTI BJELOVARSKÉ
SINAGOGE

Katarina Krolo

mentor: dr. sc. Franko Ćorić

Zagreb, 2015.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

POVIJESNI RAZVOJ I KONZERVATORSKI ASPEKTI BJELOVARSKJE SINAGOGJE

Katarina Krolo

SAŽETAK

Bjelovarska sinagoga jedan je od najreprezentativnijih primjeraka hrvatske sinagogalne baštine i secesijske arhitekture. Za razliku od prve devetnaestostoljetne male sinagoge koja je naslijedila klasicistički tip izgradnje, druga sinagoga kojoj je ovaj rad posvećen je potpuno secesijsko arhitektonsko ostvarenje. Projektiranje sinagoge preuzeo je najplodonosniji zagrebački arhitektonski atelijer na prijelazu s 19. na 20. stoljeće – *Hönigsberg i Deutsch*. Tek je u novije vrijeme potvrđeno da je glavni projektant bjelovarske sinagoge bio arhitekt židovskog podrijetla Otto Goldscheider, jedan on najvažnijih suradnika arhitektonskog ureda *Hönigsberg i Deutsch*. Prvi dio rada posvećen je povijesnom prikazu izgradnje sinagoge s odgovarajućom stilsko-arhitektonskom analizom, dok je drugi dio posvećen analizi recentnih modela obnove sinagogalne baštine s ciljem pronalaženja najprikladnije zaštite za bjelovarsku sinagogu. Oslanjajući se na primjere uspješno obnovljenih sinagoga u Rijeci i Križevcima, radom se nastojalo apelirati na što brže utvrđivanje statusa sinagoge kao kulturnog dobra i njezinu rekonstrukciju.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Rad sadrži 70 stranica i 37 reprodukcija. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: Bjelovar, Židovi, sinagoga, secesijska arhitektura, rekonstruiranje.

Mentor: dr. sc. Franko Ćorić, viši asistent, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr. sc. Zlatko Jurić, redoviti profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

dr. sc. Marko Špikić, izvanredni profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena _____

SADRŽAJ

1. UVOD: KONTEKST HRVATSKE SINAGOGALNE ARHITEKURE.....	1
1.1. Rasprostranjenost i klasifikacija sinagoga u Hrvatskoj	1
2. ARHITEKTURA GRADA BJELOVARA NA POČETKU 20. STOLJEĆA	7
2.1. Urbanističko-arhitektonska kontekstualizacija izgradnje sinagoge	7
3. ŽIDOVU U VOJNOJ KRAJINI	14
3.1. Povijest židovske zajednice u Bjelovaru	14
4. ANALIZA I POSEBNOSTI BJELOVARSKJE SINAGOGJE	16
4.1. Povijesni razvoj prve sinagoge	16
4.2. O projektantima bjelovarske sinagoge	21
4.3. Sinagoge u Križevcima i Slavonskom Brodu – prvi sinagogalni projekti ateljera <i>Hönigsberg i Deutsch</i>	27
4.4. Arhitektonska analiza bjelovarske sinagoge	31
5. OBNOVA SINAGOGALNE BAŠTINE U HRVATSKOJ.....	43
5.1. Pregled recentnih modela zaštite sinagoga.....	43
5.2. Prijedlog zaštite bjelovarske sinagoge.....	51
6. ZAKLJUČAK.....	61
7. POPIS SLIKOVNOG MATERIJALA.....	64
8. BIBLIOGRAFIJA.....	67

1. UVOD: KONTEKST HRVATSKE SINAGOGALNE ARHITEKTURE

1.1. Rasprostranjenost i klasifikacija sinagoga u Hrvatskoj

Autori koji su se bavili istraživanjem sinagogalne arhitekture smatraju da je od srednjega vijeka, kada se prvi put na našim prostorima javljaju specifični oblici židovske sakralne arhitekture, do 20. stoljeća izgrađeno oko osamdeset židovskih okupljališta „od kojih je približno polovica bila posebno i namjenski građena za sinagogalnu funkciju, a ostale su bile uređene u adaptiranim, često unajmljenim prostorima kuća i stanova, te su egzistirale samo u interijeru“.¹ U tom kontekstu čini se važnim spomenuti najstariju sinagogu u Osijeku, odnosno tadašnjoj kasnoantičkoj Mursi iz otprilike 3. stoljeća te srednjovjekovne bogomolje u Splitu i Dubrovniku koje su se nalazile u prilagođenim prostorima stambenih kuća. Ipak, u tom širokom vremenskom rasponu posebno se ističu sinagoge 20. stoljeća koje odražavaju stilsku raznolikost i lokalne specifičnosti sinagogalne arhitekture na području Kvarnera, središnje Hrvatske i Slavonije. S druge strane nikakvi ostaci ni naznake židovskih bogomolja nisu pronađeni na području Banovine, Korduna, Like, Gorskog kotara, Istre, dalmatinskih otoka ni zaleđa. Posebno projektirani neadaptirani oblici sinagogalne arhitekture nastali su tijekom razdoblja historicizma, pri čemu su se prva tri desetljeća 20. stoljeća istaknula kao posljednji veći val sinagogalne izgradnje na području Hrvatske. U tom periodu izgrađeno je devet sinagoga, i to u Osijeku, Orahovici, Kutini, Bjelovaru, Vinkovcima, Novoj Gradiški, Opatiji te dvije u Rijeci.² S obzirom na to da je većina te u nas slabije poznate sakralne arhitekture uništeno nakon Drugog svjetskog rata, sačuvani su tek rijetki primjerci koji su

¹ZLATKO KARAC, Izabrani primjeri sinagoga 20. stoljeća nastalih na tlu Hrvatske. Memento izgubljenoj baštini, u: Ivi Maroeviću baštinici u spomen, (ur.) Žarka Vujić, Marko Špikić, Zagreb, 2009, 246.

² Usp. ZLATKO KARAC (bilj. 1), 246.

doživjeli brojne pregradnje i prenamjene prostora. Od sačuvanih sinagoga, jedino je mala ortodoksna sinagoga u Rijeci i dalje u izvornoj funkciji.³

Za razliku od kršćanskih crkava koje, kako Rudolf Klein kaže, imaju biblijski tekst i kontekst upisan u arhitekturu, židovska sinagoga ili *beit ha kneset* isprva je služila kao mjesto okupljanja.⁴ Sinagoge su se s vremenom transformirale u prostorni medij koji je posredovao između života židovske zajednice i židovskog religijskog obreda kao mjesto podsjećanja na jedini istinski sveti židovski prostor – *Bet ha-mikdaš*, jeruzalemski Hram. Budući da se sinagogom prvenstveno nastojalo ukazati na važnost i moć židovskog kolektiva te kulture, to se počelo odražavati i u konkretnoj arhitektonskoj dispoziciji. Sinagogalni interijer nije posvećeni prostor obilježen žrtvenim ritualom kao u kršćanskim crkvama, već je prije svega pobožno mjesto okupljanja s ciljem povezivanja i učvršćivanja židovske zajednice. Izostajanje ritualne liturgije također je pridonijelo fleksibilnijem unutrašnjem uređenju u kojem ipak možemo utvrditi nekoliko nezaobilaznih arhitektonskih toposa. Tako svaka sinagoga mora imati *aron-ha-kodesh*, sveti ormar za svitke Tore, uvijek smješten na istočnoj strani koja simbolizira Jeruzalem.⁵ U svakoj sinagogi se mora nalaziti i propovjedaonica za rabina – *bima* koja se sastoji od povišenog postolja i menze.⁶ Sinagogalni interijer, prema tome, ima dva središta – *bimu* i *aron-ha-kodesh* koji odražavaju židovsku dvojnu pripadnost. Vječnu židovsku pripadnost Jeruzalemu simbolizira *aron-ha-kodesh*, dok *bima* smještena nasuprot *aron-ha-kodeshu* simbolizira središte zajednice u sadašnjem trenutku.⁷ *Bima* je prvotno bila smještena u središtu prostora, što se i dalje zadržalo u ortodoksnim sinagogam. *Bima* utječe na samu organizaciju interijera razbijajući formalnu longitudinalnost prostora slaganjem klupa u tri reda oko *bime*, čime seoponaša prostor centralnog tlocrta, a njihova važnost naglašava se podizanjem postolja za dvije ili tri stube ili se ograđuje raskošnom ogradom od lijevanog ili kovanog željeza. Likovna produkcija u unutrašnjosti sinagoga uvijek je apstraktnog i skromnijeg karaktera jer židovska religija zabranjuje prikaz Boga pa se reprezentativnost interijera nadomješta brojnim svetim predmetima. Svaka sinagoga mora imati raskošni sedmokraki ili osmokraki svijećnjak *menoru* ili *hanukiju* koji simboliziraju sjećanje na Hram

³ Usp. ZLATKO KARAC, Sinagogalna arhitektura dvadesetog stoljeća u Hrvatskoj, u: Hrvatska arhitektura u XX. stoljeću, (ur): Jelena Hekman, Zagreb, 2009, 226.

⁴ Usp. RUDOLF KLEIN, Sinagogalna arhitektura na tlu Hrvatske u kontekstu Austro-Ugarske Monarhije, u: Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, (ur) Ognjen Kraus, Zagreb, 1998, 156.

⁵ ZLATKO KARAC (bilj. 3), 237.

⁶ ZLATKO KARAC (bilj. 3), 237.

⁷ Usp. RUDOLF KLEIN (bilj. 4), 157.

u Jeruzalemu, kao i *parohet*, izvezeni zastor koji zakriva ormarić s Torom. Druga stalna mjesta židovske ikonografije koje ćemo pronaći u arhitekturi su: *luhot*, par Mojsijevih ploče s deset božjih zapovijedi koje su uglavnom simbolički predočene brojevima od jedan do deset te nezaobilazna šeseterokraka Davidova zvijezda ili *Magen David*, a pročelje je katkad ukrašeno kaligrafskim natpisima iz svete knjige Tore ili parom visokih poligonalnih stupova koji simboliziraju drvo života i drvo spoznaje, u spomen na stupove ispred jeruzalemskog Hrama.⁸ Također, u židovskom svetom prostoru obvezno je razdvajanje žena od muškaraca te se žene nalaze u galerijama iznad bočnih brodova koje uključuju zasebni ulaz i stubište. Iako židovski liturgijski prostor izvorno nije predvidio mjesto za orgulje, one su pod utjecajem njemačkih reformista postale dijelom unutrašnjeg inventara. Orgulje su uglavnom bile u koru iznad glavnog ulaza, a iznimke u bjelovarskoj i riječkoj sinagogi potvrđuju da su se znale nalaziti i iznad najsvetijeg mjesta u sinagogi, *aron-ha-kodesha*.⁹ Dokumentirani interijeri naših sinagoga nastalih tijekom 20. stoljeća prava su rijetkost pa se bjelovarska sinagoga uz onu u Opatiji ističe po sačuvanim crtežima unutrašnjosti, a fotoaparatom je ovjekovječena jedino unutrašnjost riječkog *Tempia*. Sinagoge su zahtijevale posebne predispozicije parcele zemljišta kako bi se ostvarila „liturgijski povoljna usmjerenost sinagoge, sa zapadnim ulazom i istočnom („jeruzalemskom“) apsidom za sveti aron-ha-kodesh“.¹⁰ Parcele svih dvadesetostoljetnih sinagoga, uključujući i bjelovarsku, zadovoljavale su taj kriterij, osim *Tempia* i male ortodoksne sinagoge Rijeci.

Židovi su s vremenom počeli zauzimati sve značajnije mjesto u nežidovskom društvu pa su prilagođavajući se životu izvan Hrama, počeli prihvaćati i druge estetike što je u konačnici rezultiralo brojnim promjenama i inovacijama u sinagogalnoj arhitekturi. Prema naslijeđenom i sada već ustaljenom srednjoeuropskom klasifikacijskom modelu razlikujemo: sinagoge s tornjevima s ishodišnim modelom Ludviga von Förstera Dohány-Templom u Budimpešti, sinagoge s kupolom, ujedno najrjeđi tip na našim prostorima, „bazilikalne“ ili tripartitivne sinagoge kojima je temeljni uzor Försterova bečka sinagoga te tip sinagoga-kuća, uglavnom prizemnica koje su nastale nasljeđivanjem najstarijih europskih uzora u Wormsu i

⁸ Usp. ZLATKO KARAC, Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma, u: Historicizam u Hrvatskoj: Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 17. 2.-28. 5. 2000., (ur.) Vladimir Maleković, Zagreb, 2000., 179.

⁹ ZLATKO KARAC (bilj. 3), 237.

¹⁰ ZLATKO KARAC (bilj. 3), 227.

Pragu.¹¹ Sinagoge s tornjevima podsjećaju na kršćanske crkve sa zvoncima (s razlikom da su zvonici nefunkcionalni u židovskom liturgijskom obredu) i „tumačene su kao *asimilacijsko* oblikovno uklapanje u katoličko okružje (*Westwerk* s emporom)“.¹² Najpopularnije su bile sredinom 19. stoljeća, nakon izdavanja Carskog patenta 1860. godine kojim je židovska zajednica konačno dobila zakonsko pravo posjedovanja nekretnina i izgradnje sinagogalnih prostora. Osobito je zanimljiv poseban tip sinagogalne arhitekture poznat pod nazivom grobne sinagoge.¹³ To su površinom male i skromne građevine na židovskim grobljima koje su služile uglavnom kao mrtvačnice ili kapele, ali su zbog arhitektonske specifičnosti u lokalnoj zajednici dobile neslužbeni naziv sinagoga. Tako je tridesetih godina 20. stoljeća podignuta židovska grobna kapela na bjelovarskom „starom“ groblju, odnosno na groblju svetog Andrije danas posve izmijenjenog izgleda.¹⁴

¹¹Usp. ZLATKO KARAČ (bilj. 8), 173-176.

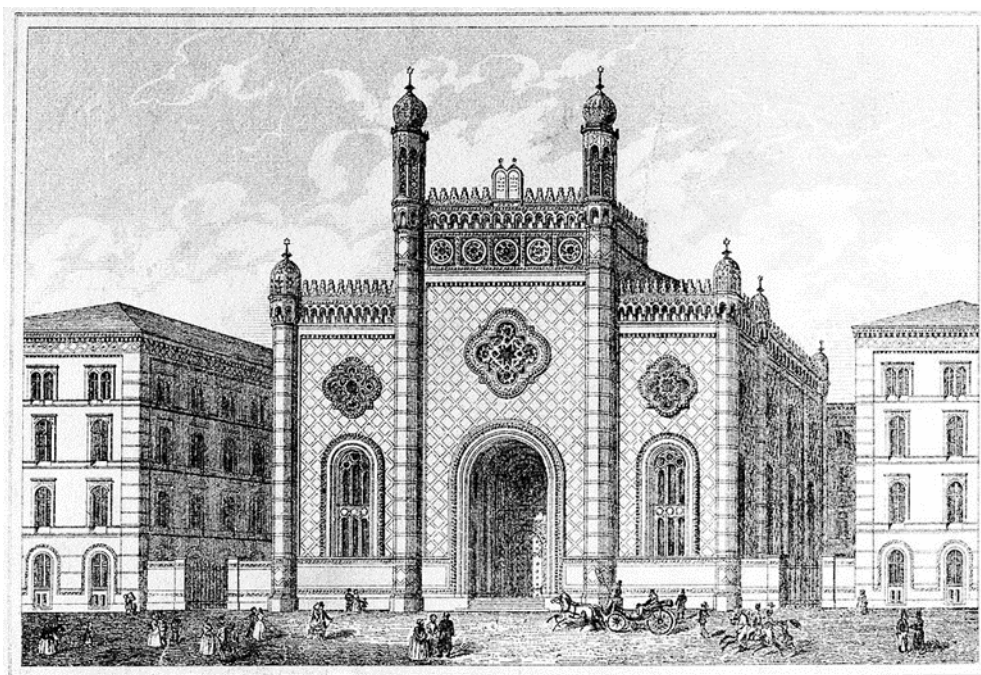
¹²ZLATKO KARAČ (bilj. 3), 229.

¹³ZLATKO KARAČ (bilj. 3), 232.

¹⁴ZLATKO KARAČ (bilj. 3), 232.

Slika 1. Fotografija Dohány-Templa Ludwiga von Förstera u Budimpešti

Slika 2. Crtež sinagoge Ludwiga von Förstera u Beču

Slika 3. Emil Razennhofer, akvarelni prikaz unutrašnjosti bečke sinagoge

Promjene u arhitekturi, dakle, počinju s intenzivnijim procesom židovske socijalne integracije u kršćansko društvo koji se primjećuje početkom 19. stoljeća. To znači da se „od sinagogalne arhitekture očekivalo da izražava vrijednosti Židova i njihove religije na jeziku kršćana“.¹⁵ To je bio vrlo težak zadatak jer kako je već spomenuto, židovska tradicionalna arhitektura ne sadržava sakralnost u smislu reflektiranja svetih duhovnih i filozofskih principa poput prostornog jezika kršćanske arhitekture. No upravo iz toga proizlazi zanimljivost sinagogalne arhitekture – fleksibilnost forme i nekodificiranost arhitektonskog izraza rezultirali su specifičnom arhitekturom koja istodobno sadržava tradiciju židovske zajednice i njihovu kulturološku asimilaciju. Dinamičnost promjena u takvoj arhitekturi vidimo primjerice u kasnim devetnaestostoljetnim i secesijskim izmjenama interijera od longitudinalnoga prema centralnome. Asimilirane židovske zajednice prisvojile su centralni tlocrt, pri čemu se prilagodbeni moment u arhitekturi očituje u potpunom uklanjanju *bime* i natkrivanju tog praznog dijela kupolom. Upravo zbog asimilacije je „vrednovanje sinagogalne arhitekture postao delikatan zadatak, koji zahtijeva pored znanja osnovnih pravila židovskog sakralnog prostora i dobro poznavanje konteksta zemlje i regije“.¹⁶

Tako će se i ovim radom nastojati prikazati povijesni kontekst i proces širenja židovske zajednice u bjelovarskom kraju kako bi se što bolje razumjela temeljna zadaća – dati cjeloviti povijesni prikaz izgradnje bjelovarske sinagoge, valorizirati je u kontekstu razdoblja secesije i današnjega razdoblja kada je zgrada potpuno drugačije namjene. Također, pojasnit će se kako su društveno-političke prilike utjecale na tu promjenu i koji su konzervatorski koncepti bili na djelu od gradnje sinagoge početkom dvadesetog stoljeća do danas.

¹⁵ RUDOLF KLEIN (bilj. 4), 157.

¹⁶ RUDOLF KLEIN (bilj. 4), 157.

2. ARHITEKTURA GRADA BJELOVARA NA POČETKU 20. STOLJEĆA

2.1. Urbanističko-arhitektonska kontekstualizacija izgradnje sinagoge

Od osnutka grada Bjelovara 1756. godine pa do izgradnje sinagoge možemo primijetiti izrazite promjene arhitektonskih stilova počevši od jednostavnijih izraza kasnobarokne i klasicističke arhitekture do kompleksnijih historicističkih i secesijskih građevina. Kako bi tema bjelovarske sinagoge bila što cjelovitije i jezgrovitije obrađena, čini se važnim uvesti čitatelja u kontekst bjelovarske arhitektonske izgradnje i smjene stilova s obzirom na to da spomenuta građevina pripada najznačajnijim i najzanimljivijim ostvarenjima secesijske arhitekture na nacionalnoj razini.

O urbanističkim i arhitektonskim promjenama grada svjedoče pomno očuvani kartografski izvori iz kojih možemo iščitati da su porast broja stanovništva i političke promjene poput razvojačenja Vojne krajine 1873. godine najviše utjecali na izgled grada i njegovu infrastrukturu: „Dio vojnih objekata na području gradske jezgre, tijekom vremena zamjenjuje se novim zdanjima građanskog karaktera, jer zbog povećanih potreba za javnim i stambenim zgradama vojna spremišta i barutane sele se na periferiju“.¹⁷ Upravo je to bio i slučaj sa sinagogom koja je izgrađena na mjestu srušenog vojnog skladišta. Ukidanje Vojne krajine donijelo je prostorno širenje grada, ali i potrebu za zakonskom regulacijom izgradnje, odnosno planskim uređenjem grada. U skladu s time 1883. godine osnovao se prvi formalni gradski Građevni odbor koji je kontrolirao i sustavno nadgledao širenje i izgradnju grada.¹⁸ Tako već 1893. godine nakon katastarske izmjere grada, Srećko Smočinski zajedno s Građevnim odborom započinje raditi na sastavljanju prve bjelovarske Regulacijske osnove.¹⁹ Osnova je službeno prihvaćena na sjednici Gradskog poglavarstva 7. prosinca 1894. godine, a njezino sastavljanje je ionako bilo neizbježno s obzirom na propise Građevnog reda za gradove u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji iz 1895. godine, koji između ostaloga obvezuju na izradu Regulacijske osnove svakog daljnjeg razvitka gradova Kraljevina. Nakon

¹⁷ MIRELA SLUKAN ALTIĆ, Povijesni atlas gradova – I. svezak: Bjelovar, Bjelovar, 2003, 121.

¹⁸ Usp. MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 70.

¹⁹ Usp. MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 70.

nužnih dopuna Regulacijske osnove, Unutrašnji odjel Zemaljske vlade odobrio je njezino službeno provođenje 15. ožujka 1897. godine.

Prijelaz s 19. na 20. i početak 20. stoljeća razdoblje je najplodonosnije gradske izgradnje te iz toga možemo zaključiti da je tijekom razdoblja historicizma i secesije grad Bjelovar dobio svoje danas poznate gabarite i najvažnije javne građevine: novu vojarnu 1888. godine, hotel „Central“ 1893. godine, paromlin i Općinski sud 1894. godine, novu gimnaziju i kolodvor sa završnim proširivanjem 1901. godine, kirurški paviljon 1913. godine i brojne druge važne objekte.²⁰ Posebno su žučne bile rasprave oko smještaja kolodvora i željezničke pruge kako se ne bi otežavao daljnji razvoj niti ometala postojeća infrastruktura. U skladu s time „donesena je odluka koja je za Kraljevsku ugarsku željeznicu značila najkraću trasu i najveći profit s obzirom na blizinu gradskog središta“.²¹ Kolodvor je svečano otvoren 2. rujna 1894. godine i to je bio jedan od najznačajnijih događaja za budući gospodarski i industrijski razvoj grada. Izgradnjom kolodvora započeo je i uspon industrijske arhitekture koji je krenuo izgradnjom paromlina, jedinom zgradom trokatnicom nakon svilane, a nastavio se izgradnjom pogona za sušenje cikorijske, podružnice zagrebačke tvornice „Hinko Franck i sinovi“ 1900. godine.²² Bjelovarska secesijska arhitektura osobito se odlikovala dobro izvedenim stambenim građevinama, odnosno vilama koje su na prijelazu stoljeća počele nicati na jugoistočnom dijelu grada. Tamo se formirala reprezentativna „čtvrta vila“ koju su činile današnja Masarykova i Kranjčevićeva ulica. Elitna izgradnja na jugoistočnom dijelu grada jedan je od najboljih primjera intenzivne izgradnje na početku stoljeća, a nekadašnji isključivo vojni objekti na tom području su srušeni i prilagođeni novim potrebama grada. Takvom arhitektonskom elitizmu pogodovala je i odredba iz Regulacijske osnove iz 1894. godine kojom se u tom dijelu grada dozvoljavala samo izgradnja višekatnica.²³ One su pak bile idealne za reprezentaciju dekorativnosti i kompleksnosti novog stila – secesije. Među gradskim vilama najstarija je sagrađena 1904. godine prema nacrtima Mogaša Jurja Ladiša.²⁴

²⁰ MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 122.

²¹ MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 74.

²² MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 81.

²³ MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 79.

²⁴ MLADEN MEDAR, Secesija u Bjelovaru - Secession in Bjelovar - Art Nouveau in Bjelovar, Bjelovar, 2008, 7.

Izgradnja novih objekata javne namjene nije bila koncentrirana u središtu, već su se isto kao i stambeni objekti gradili u novom jugoistočnom dijelu grada. Kao važan primjer historicističke arhitekture, odnosno neorenesanse, među novim građevinama javne namjene isticala se zgrada gimnazije otvorene i posvećene 1901. godine čiji je „najznačajniji kompozicijski motiv glavnog pročelja središnji rizalit i velika dekorativna kupola“.²⁵ Pročelje gimnazije izveo je poznati arhitekt Rudolf Lubinsky, a Mladen Medar u katalogu izložbe „Secesija u Bjelovaru“ tvrdi da ova građevina ne prezentira odlike novoga secesijskog stila izvana, ali njezinu ornamentalnost i dekorativnost možemo pronaći u unutrašnjosti, primjerice na kaljevim pećima koje je izradio Josip Kallina 1902. godine.²⁶

Slika 4. Razglednica s prikazom tadašnje Kr. realne gimnazije

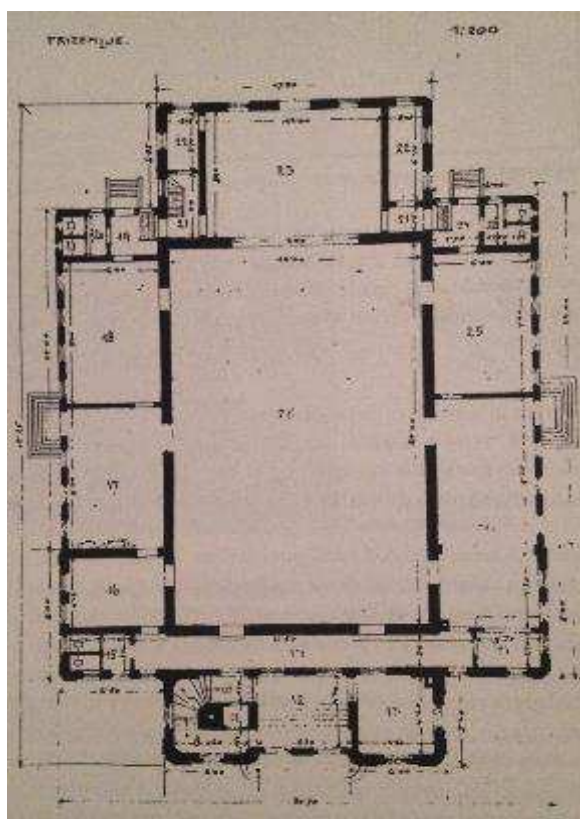
²⁵ MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 128.

²⁶ MLADEN MEDAR (bilj. 24), 7.

Slika 5. Zgrada Gimnazije danas

Arhitektonski projekti u centru Bjelovara su se na početku 20. stoljeća uglavnom temeljili na adaptacijama ili nadogradnjama postojećih građevina, a ne novogradnji. Nakon potresa je, između ostalih građevina, obnovljena unutrašnjost pravoslavne crkve Svete Trojice 1902. godine te je ukrašena freskama i ikonama znamenitih slikara Celestina Medovića, Ivana Tišova i Marka Peroša, a eksterijer joj je proširen novim zvonikom.²⁷ Osim sinagoge, druga najvažnija secesijska građevina u gradu je dom Hrvatskog sokola Dionisa Sunka prema zamisli Martina Pilara. Iako je društvo „Hrvatski sokol“ osnovano 1905. godine, kamen temeljac položen je u srpnju 1911. godine, a pet mjeseci kasnije Sokolana je bila dovršena i svečano otvorena.²⁸ Iduće godine upotpunjena je parkom s ljetnim vježbalištem te je tako postala središtem okupljanja na istoimenim trgu. Ova građevina također svjedoči o izrazitom širenju grada s obzirom na to da je Sokolski dom bio izgrađen na zapostavljenom istočnom dijelu grada koji je tada konačno dosegao „kako estetski tako i sadržajno, jednu novu dimenziju“.²⁹

Slika 6. Tlocrt Sokolane

²⁷ MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 80.

²⁸ MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 132.

²⁹ MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 132.

Slika 7. Sokolana danas

Uoči Prvog svjetskog rata, 1912. godine vlasnik poznatih bjelovarskih novina „Nezavisnost“ Lavoslav Weiss izdao je prvi turistički plan grada „Tlocrt grada Bjelovara: kraljevski slob. grad Bjelovar“ prema kojem su se građani i posjetitelji mogli jednostavno orijentirati u gradu.³⁰ Ovaj je plan dragocjen je zbog popisa javnih građevina označenih na planu iz kojeg možemo iščitati značajne promjene u odnosu na ne tako davan katastarski plan Srećka Smočinskog iz 1900. godine.³¹ Među novim ucrtanim zgradama možemo prepoznati zgradu Hrvatskog sokola, a najznačajnija novina na planu je prikaz rješenja problematičnog smještaja sajmišta koje je uspješno preseljeno na nekadašnje vojno taborište. U vrijeme izgradnje sinagoge 1913. godine, u gradu započinje još jedna velika izgradnja. Gradi se novi kirurški paviljon prema projektu Ignaca Fišera, vodećeg arhitekta u izgradnji bolničkih objekata, koja je dovršena tek nakon ratnih zbivanja i kriza 1924. godine.³² Posebno je zanimljiv bio natječaj za izgradnju nove dječjačke, djevojačke i strukovne ženske škole na kojemu je pobijedio slavni arhitekt Rudolf Lubinsky s projektom „Škica sovine glave“, koji se prema svemu sudeći trebao temeljiti na njegovom poznatom motivu sova, ali taj projekt nije nikad realiziran.³³ Katastarski plan iz 1933. godine najbolje je dokumentirao bjelovarski poslijeratni razvoj nakon čega je uslijedila stagnacija. Tako su tridesetih godina prvi put službeno zabilježene dvije reprezentativne građevine – novi kirurški paviljon i sinagoga.³⁴

Arhitektura grada Bjelovara stasala na početku 20. stoljeća bila je prvenstveno uvjetovana novom urbanističkom ekspanzijom izvan stare jezgre i novim potrebama povećanog broja stanovništva. Usprkos relativno skromnoj arhitekturi većine građevina, možemo pratiti promjene u načinu izgradnje te izmjenu umjetničkih stilova poput kasnog baroka, eklektičnog historicizma i secesije. Promatrajući gradsku kulturnu baštinu 19. i 20. stoljeća, upečatljiva secesijska arhitektura ipak je podarila najreprezentativnije arhitektonske primjerke u Bjelovaru do početka Prvog svjetskog rata kada se gospodarski i kulturni razvoj naglo prekinuo. Uzimajući u obzir nekadašnji vojnokrajiški status i ostavštinu u Bjelovaru, sve se u potpunosti podredilo novim ratnim i političkim zbivanjima.

³⁰ MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 82.

³¹ MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 78.

³² MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 85.

³³ MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 85.

³⁴ MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 92.

3. ŽIDOVİ U VOJNOJ KRAJINI

3.1. Povijest židovske zajednice u Bjelovaru

Židovi su se s prostora srednje Europe doselili u panonsku Hrvatsku sredinom 18. stoljeća. U Vojnu krajinu došli su preko Austrije i Mađarske, čiji su pojedini dijelovi bili opustošeni nakon turskih osvajanja i tako postali pogodni za naseljavanje. U to vrijeme, najveći broj Židova bio je u Daruvaru zbog inicijative grofovske obitelji Janković „koja poziva iz austrijskih zemalja obrtnike, zemljoradnike i trgovce u Daruvar i okolicu“.³⁵ Tome je svakako pridonijela i modernizacija prometne infrastrukture, odnosno izgradnja željezničke pruge na relaciji Báracs-Virovitica-Daruvar 1885. godine. Najveći broj Židova bio je u Daruvaru sve do početka 20. stoljeća, kada je primat preuzeo Bjelovar.

Prisutnost Židova u Bjelovaru možemo pratiti još od osnutka samoga grada, dakle, od 1756. godine. Iako je vjerska politika tadašnje carice Marije Terezije, zabranila naseljavanje Židova na području Vojne krajine, kojoj je Bjelovar pripadao do 1871. godine, postojale su iznimke. Iznimke su prema caričinom dopuštenju činili Židovi „starosjedioci“ koji su živjeli u Krajini od pedesetih godina 18. stoljeća, a bili su izbjeglice iz Osmanskog carstva. Postojali su i drugi manje poznati propisi koji su dopustili naseljavanje Židova pod posebnim uvjetima: „Do donošenja patenta o toleranciji u većini gradova (Križevci, Koprivnica, Bjelovar, Osijek i dr.) Židovima je bilo dopušteno jednodnevno ili trodnevno zadržavanje na sajmovima, uz plaćanje tolerancijske takse od 1 do 2 forinte po danu“.³⁶ Tako je Alexander Buczynski u Registru Varaždinske generalkomande za 1771. godinu otkrio da su Židovi putujući trgovci imali pravo boravka u Vojnoj krajini od tri dana, uz uvjet da ne prodaju svoju robu unutar tog razdoblja.³⁷ Tek su desetak godina kasnije, točnije 1783. godine s nastupom zakona „Systematica gentis Judaicae regulatio“ dobili pravo stalnog boravka u

³⁵ MIROSLAV KUZLE, Židovi u našoj županiji, u: Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije, (ur.) Stjepan Horvat, 2000, 120.

³⁶ LJILJANA DOBROVŠAK, Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću, u: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, knjiga 37, Zagreb, 2005, 130.

³⁷ ŽELJKO KARAUŁA, Židovska zajednica u Bjelovaru do 1881. godine, u: Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije, (ur.) Stjepan Horvat, 2014, 124.

Hrvatskoj i Ugarskoj, kao i pravo na vjersku slobodu te ravnopravnost u školama. Ovaj zakon uslijedio je nakon „Edikta o toleranciji“ cara Josipa II., a uz nova prava donio je i nove restrikcije: Židovi se nisusmijeli baviti poljoprivredom, cehovski zaštićenim obrtima, trgovinom njihovih proizvoda, posjedovati kuću ni zemljište, pričati na jidišu ili hebrejskom jeziku, osim za vrijeme molitve te nisu smjeli imati nikakve vanjske oznake religije. Problem je također bio u tome što su se stečene povlastice odnosile tek na uzdržavatelja obitelji i njezine uže članove te „prema tome, kći ili udovica koja se željela udati za Židova koji nije bio pod zaštitom tolerancijskog zakona morala je napustiti grad u kojem je živjela“.³⁸ Nakon smrti cara Josipa II. 1790. godine mnogi su stanovnici slobodnih hrvatskih i ugarskih gradova pobunili tražeći povlačenje „Edikta“ kako bi protjerali doseljeno židovsko stanovništvo. Kao reakcija u siječnju 1791. godine donesen je zakonski članak „de Judaies“ kojim je zajamčeno održavanje prava naseljavanja onih slobodnih gradova i krajeva na kojima su Židovi boravili do siječnja 1790. godine, a izgnanima je dopušten povratak. Zbog tadašnje relativno male židovske zajednice na području Hrvatske, ovaj akt nije bio od velike važnosti, „ali je pridonio kasnijem naseljavanju Židova u gradove Kraljevine Hrvatske i Slavonije“.³⁹ Židovima u Vojnoj krajini je stalno naseljavanje uz posjedovanje nekretnina i zemljišta koje bi sami obrađivali bilo omogućeno tek Carskim patentom 18. veljače 1860. godine, no „ovaj je patent promijenio i odnos Židova prema ulaganjima, pa Židovi u Hrvatskoj ulažu u izgradnju i otvaranje tvornica“.⁴⁰ U skladu s novostečenim pravima broj židovskog stanovništva se naglo povećao te je 1877. godine utemeljena Židovska vjeroispovjedna općina zajedno sa Statutom Izraelitske vjerske zajednice u Bjelovaru. Zalaganjem formirane zajednice, a posebno bjelovarskog knjižara i tiskara Jakoba Fleischmanna sagrađena je prva bjelovarska sinagoga, svečano otvorena 1881. godine.⁴¹

³⁸ LJILJANA DOBROVŠAK (bilj. 36), 132.

³⁹ LJILJANA DOBROVŠAK (bilj. 36), 134.

⁴⁰ LJILJANA DOBROVŠAK (bilj. 36), 137.

⁴¹ ŽELJKO KARAULA, Prilog poznavanju najranije židovske zajednice u Bjelovaru do izgradnje prve sinagoge 1881. godine, u: Podravina, 23 (2013), 153.

4. ANALIZA I POSEBNOSTI BJELOVARSKJE SINAGOGJE

4.1. Povijesni razvoj prve sinagoge

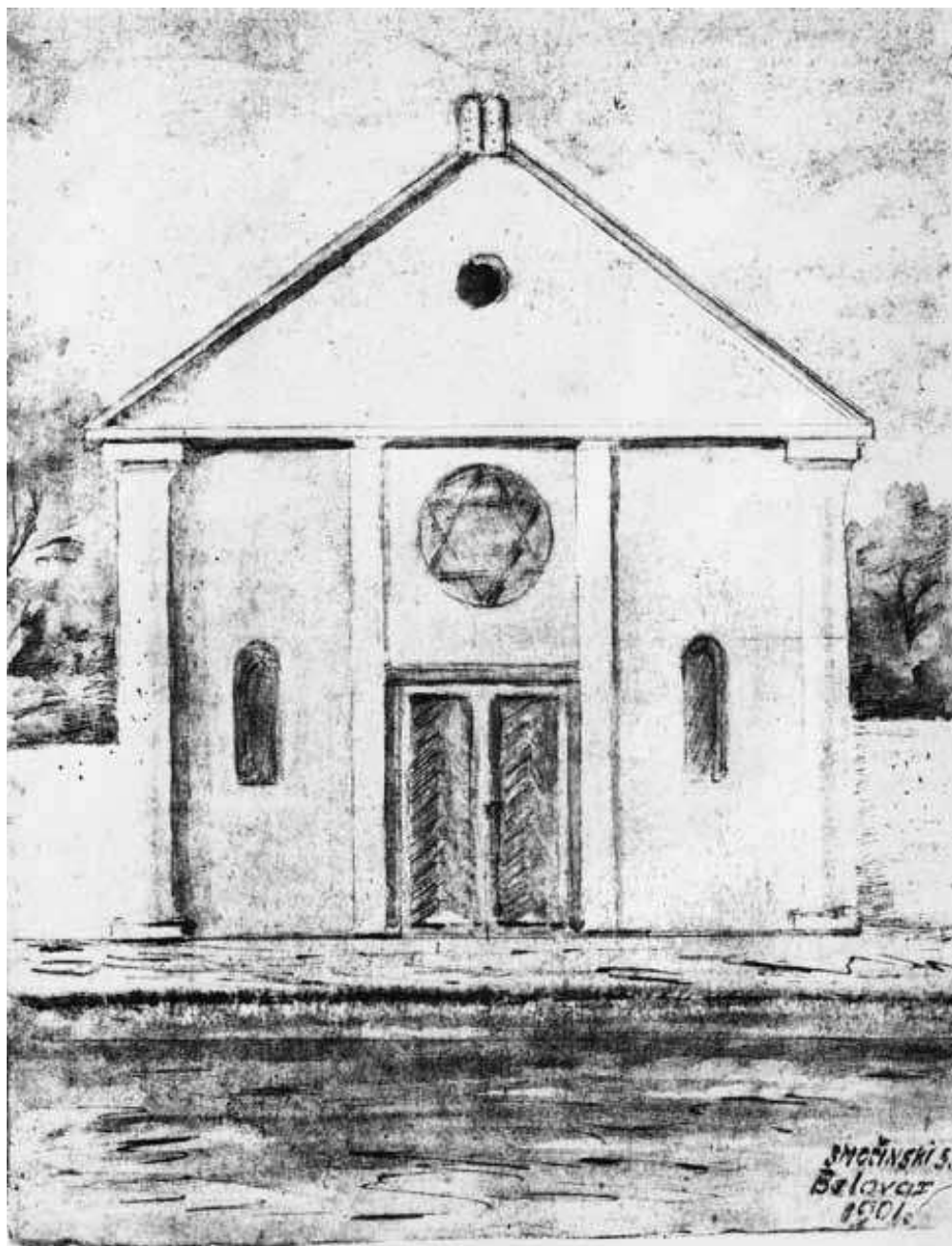
Bjelovarska prva sinagoga nastala je u vrijeme „zlatnog doba sinagoga“ koje je započelo Carskim patentom 1860. godine. Njime se konačno ostvario jedan od najvažnijih aspekata afirmacije židovske zajednice, a to je bilo pravo na posjedovanje zemljišta i nekretnina – uključujući i onihsakralnih. Zanimljivo je primijetiti da se to razdoblje poklopilo s razvojem historicističke arhitekture u Hrvatskoj te je „taj stilski sloj nesumnjivo najsnažnije obilježio korpus hrvatskih sinagogalnih gradnji“ sveukupno brojeći 28 građevina.⁴² Među njima mala bjelovarska sinagoga čini iznimku jer je naslijedila klasicističku graditeljsku tradiciju koju možemo primijetiti i na ranijim devetnaestostoljetnim sinagogama u Čakovcu iz 1836. godine i Vukovaru iz 1845. godine. Izgledgrađevine poznat je zahvaljujući crtežu lokalnog gradskog inženjera Srečka Smočinskog iz 1901. godine.⁴³ Prema klasifikaciji sinagogalne arhitekture možemo ju svrstati u najjednostavniji tip sinagoga-kuća, točnije prizemnica s klasicističkim pročeljem. Ovim tipom sinagoge pratila se tradicija „nevidljivih“ sinagoga nastalih u adaptiranim prostorima kada se židovske bogomolje nisu smjele razlikovati od ostalih građevina. Stoga se i ponavlja jednostavni arhitektonski obrazac stambene prizemnice ili jednokatne kuće koje se posebno ne ističu unutar uličnog niza kuća. Razlog za jednostavnost i skromnost izgradnje je bilo postojanje još uvijek ne posve tolerantnih sredina, no bjelovarska sinagoga-kuća čini malu iznimku unutar ovog tipa sinagoge zbog isticanja pročelja što primjećuje Zlatko Karač: „...na nekim je građevinama zamjetna ambiciozna oblikovna gesta, poput aplicirane fasade *dorskog hrama* na maloj bjelovarskoj ili znatno kasnijoj novogradiškoj sinagogi“.⁴⁴ Mirela Slukan Altić analizirajući povijesni i kulturološki razvoj grada Bjelovara donosi zanimljive detalje o bjelovarskim sinagogama. Osim crteža Srečka Smočinskog, dokaz o postojanju prve, male sinagoge donosi

⁴² ZLATKO KARAČ, Vrijeme izgradnje naših sinagoga, u: Ha-kol, 78 (2003), 27 .

⁴³ MLADEN MEDAR, Židovske bogomolje u Bjelovaru, u: Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije, (ur.) Stjepan Horvat, 1998, 129.

⁴⁴ ZLATKO KARAČ, Tipovi naših sinagoga, u: Ha-kol, 81 (2003/2004), 43.

nam „Tlocrt grada Bjelovara: kraljevski slob. grad Bjelovar“ Lavoslava Weissa iz 1912. godine.⁴⁵ To je ujedno i prvi plan grada namijenjen potrebama građana i posjetiteljima grada radi boljeg snalaženja. S obzirom na vrijeme nastanka karte, na mjestu dvadesetostoljetne sinagoge je još uvijek bilo vojno skladište, odnosno kuća državnog odvjetnika. No prva sinagoga precizno je ucrtana u kartu na križanju Strossmayerove i Kačićeve ulice.

⁴⁵MIRELA SLUKAN ALTIC (bilj. 17), 82.

Slika 8. Srećko Smočinski, akvarelirani crtež prve bjelovarske sinagoge

Mladen Medar analizirajući sinagogu prema spomenutom crtežu govori da se pročelje sinagoge odlikuje elementima kasnog klasicizma zbog „privida klasicističkog trijema (poput ulaza u zgradu Narodne knjižnice „Petar Preradović“ u Bjelovaru, također nastalu u doba klasicizma)“.⁴⁶ Prva bjelovarska sinagoga također je i primjer već naglašene židovske asimilacije kršćanskom jeziku arhitekture što se očituje u klasičnoj trodijelnoj kompoziciji pročelja s polustupovima i lezenama na kojima počiva trokutni zabat. Obilježja židovske religije na građevini bili sureljefno izvedena Davidova zvijezda koja se nalazila u središnjem polju iznad dvokrilnih vrata te Mojsijeve ploče na vrhu zabata, odnosno dvostrešnog krova. Među oskudnim podacima o toj maloj građevini, posebno su vrijedna recentna otkrića Željka Karaule koji u članku „Prilog poznavanju najranije židovske zajednice u Bjelovaru do izgradnje prve sinagoge 1881. godine“ otkriva detaljnije okolnosti izgradnje.⁴⁷ Vrlo je zanimljivo otkriće da je cijela bjelovarska, a ne samo židovska zajednica sudjelovala u tom projektu: grad je odobrio građevinski materijal – 6000 opeka, dok je nežidovsko stanovništvo doprinijelo donacijom od petsto talira. Prema najnovijim otkrićima prvi predsjednik Židovske općine Emanuel Ebenspanger kupio je predviđeno zemljište za 3500 talira, a kuću izabranu za sinagogalnu namjenu kupila je gospođa Martinek, rođena Raki 1. kolovoza 1881.⁴⁸ S obzirom na to da su nam podaci o organizaciji interijera ili njegove fotografije nepoznati, dojam o veličini, odnosno skromnosti prostora govori nam podatak da je sinagoga sadržavala 100 sjedećih mjesta za muškarce i 80 za žene.⁴⁹

Također, Karaulino otkriće prve bjelovarske židovske povjesnice poznatog židovskog učenjaka i tadašnjeg bjelovarskog rabina Mortitza Grünwalda, koja je nastala povodom utemeljenja gradskog židovskog hrama, omogućilo je preciznu dataciju otvorenja sinagoge 18. rujna 1881. godine, čime je ujedno ispravio dotadašnje ustaljene navode o svečanom otvaranju 1882. godine.⁵⁰ S vremenom je skromni hram u Ulici Andrije Kačića Miošića postao

⁴⁶ MLADEN MEDAR (bilj. 43), 130.

⁴⁷ ŽELJKO KARAULA (bilj. 41), 150-159.

⁴⁸ Usp. ŽELJKO KARAULA (bilj. 41), 152.

⁴⁹ Usp. ŽELJKO KARAULA (bilj. 41), 153.

⁵⁰ Usp. ŽELJKO KARAULA (bilj. 41), 153.

premali te je na izvanrednoj skupštini Židovske vjeroispovjedne općine 1913. godine donesena odluka o izgradnji veće i monumentalnije sinagoge u Ulici Ivana Maužuranića. Službeno odobrenje za početak radova od strane Gradskog poglavarstva izdano je u srpnju 1913. godine, a u novu, monumentalniju sinagogu uloženo je oko 160 000 kruna.⁵¹ Obavijest građanima o izgradnji nove i monumentalnije građevine izašla je u tjednim novinama Lavoslava Weissa *Nezavisnost*: „Novi će hram po osnovi zagrebačkih arhitekata Hönigsberga i Deutscha služiti na ures našem gradu, jer će svojom vanjštinom i unutarnjim uređenjem pa i veličinom spadati među veće moderne hramove u Hrvatskoj“.⁵² Procesija seljenja Tore iz stare sinagoge u novu odvila se uoči novih ratnih događanja 15. kolovoza 1914. godine pa je svečano otvorenje bilo odgođeno do daljnjega, do 1917. godine. Bjelovar je postao jedan od gradova u Hrvatskoj u kojima su neko vrijeme istovremeno postojale dvije sinagoge. Po dvije su postojale i u drugim gradovima, u Zagrebu i Rijeci po jedna ortodoksnog i reformiranog obreda, u Iloku aškenaska i sefardska, u Osijeku sukladno podjeli gradskih općina postojale su *gornjogradska* i *donjogradska* sinagoga testara i nova, kao u Vukovaru i Bjelovaru.⁵³ Bjelovarska sinagoga-kuća je 1914. godine u potpunosti izgubila svoju obrednu funkciju kada je završena većina izgradnje nove sinagoge, a srušena je 1917. godine.⁵⁴

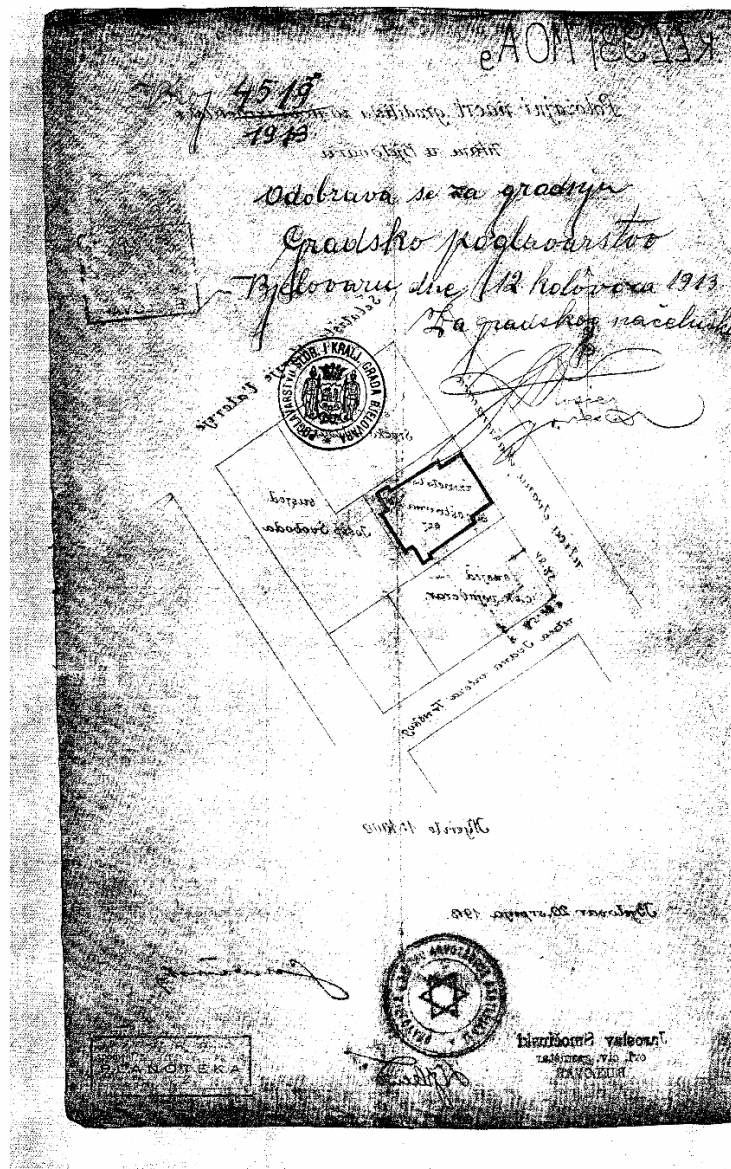
Slika 9. Procesija prijenosa Tore iz stare sinagoge u novu 15.08.1914. godin

⁵¹ Usp. ZLATKO KARAC, Bjelovarska sinagoga, u: Ha-kol, 114 (2010), 22.

⁵² MLADEN MEDAR, Prisjećanje na dva bjelovarska židovska hrama, u: Naše vrijeme, 3 (1995), 22.

⁵³ Usp. ZLATKO KARAC (bilj. 42), 27.

⁵⁴ Usp. ZLATKO KARAC (bilj. 51), 22.

Slika 10. Položajni nacrt gradilišta za izraelitski hram u Bjelovaru iz 1913. godine

4.2. O projektantima bjelovarske sinagoge

Autorske su atribucije jedan od najproblematičnijih aspekata istraživanja naše sinagogalne arhitekture. O projektantima i arhitektima naših sinagoga znamo relativno malo zbog masovnog uništavanja kompletne arhivske dokumentacije židovskih zajednica, ali i samih građevina uslijed Drugog svjetskog rata.⁵⁵ Također, nekad brojne židovske zajednice danas više ne postoje (tako ni ona bjelovarska) i sve potencijalne nove informacije uglavnom se prenose usmenom predajom oviseći jedino o sjećanjima najstarijih. Kao treći razlog loše istraženosti autorskih atribucija mogli bismo navesti i nesretni vremenski raspon postojanja samih sinagoga tijekom ratnih događanja: „Naime, naše su sinagoge između vremena gradnje i vremena rušenja postojale tek nekoliko desetljeća pa, na žalost, nisu uspjele biti predmet ozbiljnijeg interesa i istraživanja“.⁵⁶ Srećom, prema petnaest sačuvanih listova nacrtu bjelovarske sinagoge u različitim varijantama, datiranih u rasponu od ožujka 1912. do rujna 1913. godine, možemo sa sigurnošću potvrditi da je projektiranje sinagoge preuzeo poznati zagrebački arhitektonski atelijer *Hönigsberg i Deutsch*, čiji su arhitekti već imali iskustva u izgradnji sinagogalne arhitekture s prethodno projektiranim židovskim hramovima u Križevcima i Slavonskom Brodu.⁵⁷⁵⁸

Mladen Medar u novinskom članku, objavljenom u bjelovarskim novinama „Naše vrijeme“ 1995. godine, tvrdi da je sinagoga djelo samih osnivača arhitektonskog ureda – Lea Hönigsberga i Julia Deutscha.⁵⁹ Kasnija istraživanja kojima se ispitala točnost tih navoda

⁵⁵ ZLATKO KARAČ, Arhitekti i graditelji naših sinagoga, u: Ha-kol, 86 (2004), 44.

⁵⁶ ZLATKO KARAČ (bilj. 55), 44.

⁵⁷ Usp. ZLATKO KARAČ (bilj. 51), 22.

⁵⁸ Katkad se spominje da je i sinagoga u Koprivnici samostalno djelo Julija Deutscha kao projektanta, no kako Zlatko Karač u članku „Arhitekti i graditelji naših sinagoga“ primjećuje da je u vrijeme izgradnje sinagoge između 1875. i 1876. godine Deutsch imao samo šesnaest godina, to je malo vjerojatno. Usto, brojni nacrti potpisani drugim autorima sačuvani u koprivničkom muzeju dodatno stvaraju zbrku s jedinim logičnim zaključkom da je pogrešna pretpostavljena godina izgradnje ili je pogrešno atribuiran autor. S obzirom na to da je pitanje autorstva koprivničke sinagoge i dalje otvoreno, ona neće biti predmetom istraživanja i uspoređivanja s drugim sinagogama nastalim u ateljeu „Hönigsberg i Deutsch“.

⁵⁹ MLADEN MEDAR, (bilj. 52), 22.

pokazala su da je izvođač bjelovarske sinagoge bio suradnik ureda *Hönigsberg i Deutsch* Otto Goldscheider, što je prouzrokovalo manju zbrku oko točnog izvođača jer se, prema riječima Mladena Medara, bjelovarska sinagoga uopće ne spominje u Deutschovom životopisu.⁶⁰ Iz toga bi neupućeni čitatelj mogao zaključiti da su Leo Hönigsberg i Julije Deutsch napravili formalni idejni projekt, kojeg je nakon smrti Lea Hönigsberga preuzeo novi suvlasnik ureda ruski židovski arhitekt Otto Goldscheider. Zbog toga je važno biti upoznat s temeljnom politikom poduzeća kada se radilo o autorskim atribucijama. Naime, u poduzeću nije postojao običaj da zaposleni arhitekti potpisuju svoje autorstvo na projektima, nego se cjelokupna djelatnost obavljala pod imenom vlasnika.⁶¹ Zlatko Jurić kao posebnu iznimku među arhitektima suradnicima ističe Otta Goldscheidera za kojeg je jedinog potvrđeno da se njegovo ime navodi samostalno na nekim projektima za „Hönigsberg i Deutsch“ tijekom prvog desetljeća 20. stoljeća, što ipak nije bio slučaj s bjelovarskom sinagogom.

U nastavku poglavlja najprije ću se osvrnuti na rad i projekte dvojca Lea Hönigsberga i Julija Deutscha koji su raznim kombinacijama i s nekoliko suradničkih imena u projektiranju i građenju, realizirali najviše naših sinagoga.⁶² Kako bi kasnija usporedba sinagogalnih projekata tvrtke *Hönigsberg i Deutsch* u Križevcima, Slavonskom Brodu i Bjelovaru bila što razumljivija i uspješnija, važno je upoznati se s načinom rada, ali i drugim projektima Hönigsberga i Deutscha. Uspješnost arhitekata Hönigsberga i Deutscha, odnosno njihovog arhitektonskog ureda djelomično je ovisila i o specifičnom vremenu osnutka poduzeća između 1888. i 1889. godine, dakle u vrijeme nakon velikog zagrebačkog potresa kada se povećala potreba za izgradnjom. Također, važno je spomenuti pojavu dvojice arhitekata „između“ generacija, što znači da su u to vrijeme stariji etablirani arhitekti bili na zalasku svojih karijera, a mlađa konkurencija se još školovala. Osobni podaci o obojici su vrlo oskudni, ali što se tiče graditeljske karijere znamo da je Leo Hönigsberg prvo krenuo sa samostalnim projektima nakon obrazovanja u Beču, gdje je učio od poznatih arhitekata Ferstela i Tischlera.⁶³ Po povratku u Zagreb, prvo je radio u atelijeru Kune Waldmana, ali je ubrzo nastavio karijeru sa školskim kolegom Julijem Deutschem s kojim je surađivao od 1889. do smrti 1911. godine. Julije Deutsch je također završio Politehnički studij u Beču kod

⁶⁰ MLADEN MEDAR, (bilj. 52), 22.

⁶¹ Usp. ZLATKO JURIC, Arhitekt Vjekoslav Bastl: radovi 1901-1910., u: Život umjetnosti: časopis za pitanja likovne kulture, 45.

⁶² Usp. ZLATKO KARAČ (bilj. 55) 45.

⁶³ LELJA DOBRONIĆ, Zagrebački arhitekti Hönigsberg i Deutsch, Zagreb, 1965, 8.

Ferstela i Königa, a u Parizu je naukovao kod arhitekta Lefevrea.⁶⁴ To znači da su Hönigsberg i Deutsch tijekom svog bečkog obrazovanja bili pod izravnim utjecajima glavnih predvodnika upotrebe historijskih stilova u arhitekturi, osobito neorenesanse. Atelijer je pod istim imenom nastavio raditi do 1922. godine, odnosno do Deutscheve smrti kada ga je preuzeo njegov sin Pavao, školovan u istoj struci kao i otac, s kolegom Aleksandrom Freudenreichom te nastavio djelovati pod imenom *Freudenreich i Deutsch*.⁶⁵

⁶⁴ LJELJA DOBRONIĆ (bilj. 63), 9.

⁶⁵ LJELJA DOBRONIĆ (bilj. 63), 14.

Slika 11. Fotografija Lea Hönigsberga (stoji) i Julija Deutscha

Nepostojeća arhivska dokumentacija onemogućila je da pokušamo odrediti na koji su se način poslovi među arhitektima dijelili, koji je udio kojeg arhitekta na pojedinoj građevini te koliki su udio u projektiranju imali njihovi suradnici koji su čini se imali posebno istaknuto mjesto kada se radilo o secesijskim građevinama. Također, ovim nedoumicama nisu pridonijele ni oprečne informacije njihovih poznanika i poznavatelja opusa: „Prema sjećanju njihova znanca i nastavljača rada o poduzeću arh. Aleksandra Freudenreicha: umjetnička priroda i autor većine zamisli bio je Hönigsberg, dok je Deutsch bio pretežno poslovno usmjeren. Naprotiv, prema uspomenama Deutschova sina dra Miroslava Duića, Hönigsberg je projektirao samo u početku zajedničke suradnje, a kasnije je glavni projektant bio Deutsch“.⁶⁶ Ipak, sudeći prema onome što možemo zaključiti iz Hönigsbergove karijere i najranije faze stvaralaštva, vidimo da je bio nadareni projektant koji je unio brojne novine u zagrebačku arhitekturu: zaobljeni ugao stambene građevine natkrio je osmerostranom kupolom (Strossmayerov trg 3), četverostranu kupolu stavio je nad središnji dio pročelja reprezentativne građevine s javnom i privatnom namjenom (Učiteljski dom) te je uspješno ukomponirao tri zgrade unutar cjeline jednog zajedničkog pročelja (Ilica 51, 53, 53 a).⁶⁷

S obzirom na secesijski stilski izričaj bjelovarske sinagoge usredotočit ću se na odnos Hönigsberga i Deutscha, kao pripadnika tada već „stare škole“, prema pojavi novog stila i njegovom inkorporiranju u opus. Novi stilski jezik arhitekture je u atelijeru „Hönigsberg i Deutsch“ bio u korak s europskim zbivanjima već 1899. godine, i to u centru grada na kući apotekara Josipa Pečića koja je činila „prvu dosad utvrđenu pojavu secesije u arhitekturi Zagreba“.⁶⁸ Za ovaj rad posebno je važno svjedočanstvo Deutschevog sina koji je tvrdio da njegov otac osobno nije rado prigrlio promjene novoga stila te da je projektiranje secesijskih građevina prepustio arhitektima suradnicima, ujedno pripadnicima nove struje. To je vjerojatno bio slučaj i s Hönigsbergom koji se ipak najviše isticao po vještoj igri historijskih stilova – neorenesansi, neobaroku i neorokokou. Prema tome su Hönigsberg i Deutsch prihvatili secesiju u svoj atelje kao modu onog vremena i ukus naručitelja, a da sami nisu

⁶⁶ LELJA DOBRONIĆ (bilj. 63), 15.

⁶⁷ LELJA DOBRONIĆ (bilj. 63), 22.

⁶⁸ LELJA DOBRONIĆ (bilj. 63), 36.

imali nikakva afiniteta prema toj novoj pojavi.⁶⁹ *Hönigsberg i Deutsch* su s vremenom postali arhitektonska platforma za promicanje i promoviranje arhitekata nove, druge generacije usmjerene prema secesijskim i modernističkim oblicima. Prema tome, njihovse arhitektonski ured od godine osnutka do 1900. godine prometnuo u sinonim za „rutinsku proizvodnju ostvarenja standardne arhitektonske vrijednosti“.⁷⁰ Nakon što su 1901. godine postali c. i kr. dvorski arhitekti, došlo je do velike reorganizacije unutar poduzeća. Leo Hönigsberg je tada prestao biti jedini projektant što je zbog fleksibilnije organizacije rada rezultiralo povećanjem broja projekata.⁷¹ Istovremeno su arhitekti projektanti dobili veću slobodu izražavanja, a među njima je bio i Otto Goldscheider.

Nakon što je 1903. godine diplomirao na Visokoj tehničkoj školi u Bečukod Karla Königa, Goldscheider se preselio u Zagreb, gdje je nastavio djelovati kao samostalni arhitekt ili projektant supotpisnik za *Hönigsberg i Deutsch* s pretpostavljenim razdobljem djelovanja od 1908. do 1913. godine. Od 1914. godine postao je suvlasnik atelijera, nakon čega je otvorio samostalni ured 1921. godine. Osim s Deutschem, poznat je po drugom udruživanju u arhitektonski ured *Goldscheider i Mihok* 1929. godine. Većinom je izvodio poslovne i stambene zgrade, uspostavivši osnovni model najamne stambene zgrade. Njegove građevine odlikuju se secesijskim obilježjima, potaknutima umjetničkim utjecajima Viktora Kovačića i „funkcionalnim tlocrtnim rješenjima“ u čemu prepoznajemo njegovo naginjanje prema modernom, odnosno „prema modernim shvaćanjima druge akademske generacije arhitekata Hüge Ehrlicha, Ede Shoena, Stjepana Podhorskog, okupljenih oko Kluba hrvatskih arhitekata, koji su se uglavnom bavili projektiranjem najamnih stambenih zgrada“.⁷²⁷³ Zlatko Jurić proučavajući rad arhitekta Vjekoslava Bastla za vrijeme njegova djelovanja u atelijeru *Hönigsberg i Deutsch*, napominje da je Bastlova specifična stilska pozicija koja se doimala „kao svjesni izbor pozicije između historicizma i secesije“, a došla je do izražaja u oblikovanju kuća Kornitzer i Feller, posebno utjecala na rad Otta Goldscheidera tijekom suradnje za *Hönigsberg i Deutsch*.⁷⁴ Uzimajući u obzir njegovo židovsko podrijetlo, možemo primijetiti da Goldscheider nije ostao dužan židovskoj zajednici, osobito zagrebačkoj za koju

⁶⁹ Usp. LELJA DOBRONIĆ (bilj. 63), 38.

⁷⁰ ZLATKO JURIĆ (bilj. 61), 45.

⁷¹ ZLATKO JURIĆ (bilj. 61), 45.

⁷² TRPIMIR MACAN, Goldscheider, Oton, u: Hrvatski biografski leksikon, Svezak 5, Zagreb, 2002, 23.

⁷³ ZLATKO JURIĆ, Arhitekt Otto Goldscheider: zagrebački radovi za „Hoenigsberg & Deutsch“, u: Život umjetnosti: časopis za pitanja likovne kulture, 58 (1996), 76.

⁷⁴ ZLATKO JURIĆ (bilj. 61), 46.

je projektirao i izveo Dom zaklade Lavoslava Schwarza u Maksimirskoj ulici, pregradnju sinagoge u Praškoj ulici te studiju za Judaistički znanstveni zavod.⁷⁵

Budući da je ime tvrtke ostalo nepromijenjeno i nakon Hönigsbergove smrti, dugo se vremena držalo da je poznati dvojac bio autor bjelovarske sinagoge. O otkriću Zlatka Karača prvi je pisao Mladen Medar 2001. godine u članku „O još jednom kulturocidu iz *starih dobrih vremena*“.⁷⁶ Nesklad godina u vremenu stvaranja idejnog projekta i Hönigsbergove smrti 1911. godine govore u prilog tome da sinagoga nije djelo dvojice arhitekata, no Medar za „Naše vrijeme“ napominje: „Njezin projekt napravljen je vjerojatno još za Hönigsbergova života“.⁷⁷ O umjetničkoj vrijednosti i važnosti projekta govori podatak da su se *Hönigsberg i Deutsch* na četvrtoj Jugoslavenskoj umjetničkoj izložbi 1912. godine u Beogradu predstavili s projektima pet stambenih zgrada, tri palače te perspektivom bjelovarske sinagoge koja je bila predstavljena kao važan primjer secesijske arhitekture na „Izložbi hrvatskog društva umjetnosti“ tijekom svibnja i lipnja 1913. godine u zagrebačkom Umjetničkom paviljonu.⁷⁸ Nedoumice oko točnih autora projekta bjelovarske sinagoge razriješene su, dakle, tek u novije vrijeme zahvaljujući Zlatku Karaču koji je prvi zaključio da je glavni projektant bio Goldscheider.⁷⁹ S obzirom na to da smo se upoznali s radnom politikom atelijera i osobnim stilskim afinitetima Hönigsberga i Deutscha, možemo zaključiti da je Otto Goldscheider, ujedno jedan od najuspješnijih suradnika atelijera *Hönigsberg i Deutsch*, ispravno atribuirani projektant jedne od naših najraskošnijih sinagoga.

⁷⁵ TRPIMIR MACAN (bilj. 72), 23.

⁷⁶ MLADEN MEDAR, O još jednom kulturocidu iz „starih dobrih“ vremena, u: Bjelovarac, 5. (2001), 5.

⁷⁷ MLADEN MEDAR (bilj. 52), 23.

⁷⁸ Usp. MLADEN MEDAR (bilj. 52), 23.

⁷⁹ Usp. MLADEN MEDAR (bilj. 76), 5.

4.3. Sinagoge u Križevcima i Slavonskom Brodu – prvi sinagogalni projekti

ateljera *Hönigsberg i Deutsch*

Sinagoga u Križevcima pripadala je najčešćem tipu židovskih bogomolji, a to je bio tip tripartitne sinagoge koji je nastao s ciljem imitiranja mitskog Solomonovog jeruzalemskog Hrama. Sve su naše tripartitne sinagoge, s većim ili manjim odstupanjem, varijacije Försterove bečke sinagoge nastale između 1853. i 1858. godine.⁸⁰ Također, taj se tip sinagoge smatrao idealnim predloškom asimiliranih židovskih zajednica jer je objedinjavao njihove težnje prilagođavanja dominantnoj zajednici i isticanja posebnosti židovske kulture. Asimilacijski izričaj u arhitekturi je upravo trodijelnost pročelja s povišenim i katkad rizalitno istaknutim središnjim dijelom. Takva kompozicija pročelja sugerirala je trobrodni bazilikalni presjek pa ne čudi da se ovaj tip sinagoge naziva tripartitna ili bazilikalna sinagoga.⁸¹ Sinagoga u Slavonskom Brodu kao i ona bjelovarska pripadala je tipu sinagoge s dva tornja na pročelju koji s obzirom na nepostojeću funkciju i židovskoj liturgijskoj tradiciji, zapravo čine asimilacijski element oponašajući katolički *Westwerk*. Prema spomenici uzidanoj u temelje saznajemo da je kamen položen 24. rujna 1895. godine, „a građevinske radove izveli su *Hönigsberg i Deutsch* iz Zagreba uz cijenu 30 000 forinti“.⁸² Svojom je jedinstvenom arhitektonskom dispozicijom oponašala baziliku neoromaničkog sloga s parom zvonika na pročelju. Ipak, detalj po kojem se ova sinagoga isticala od ostalih je naknadno dodani transept „s križnom (!) shemom tlocrta“.⁸³ Obje su sinagoge stilski predstavljale inačice pročišćenog historicizma s prevladavajućim profanim karakterom izgradnje s obilježjima historijskih stilova poglavito na pročeljima. Na križevačkoj sinagogi radilo se o neorenesansi, koja je bila jedan od najčešćih odabira *Hönigsberga i Deutsch* na građevinama javne namjene, a u Slavonskom Brodu su se na pročelju mogli prepoznati elementi nešto

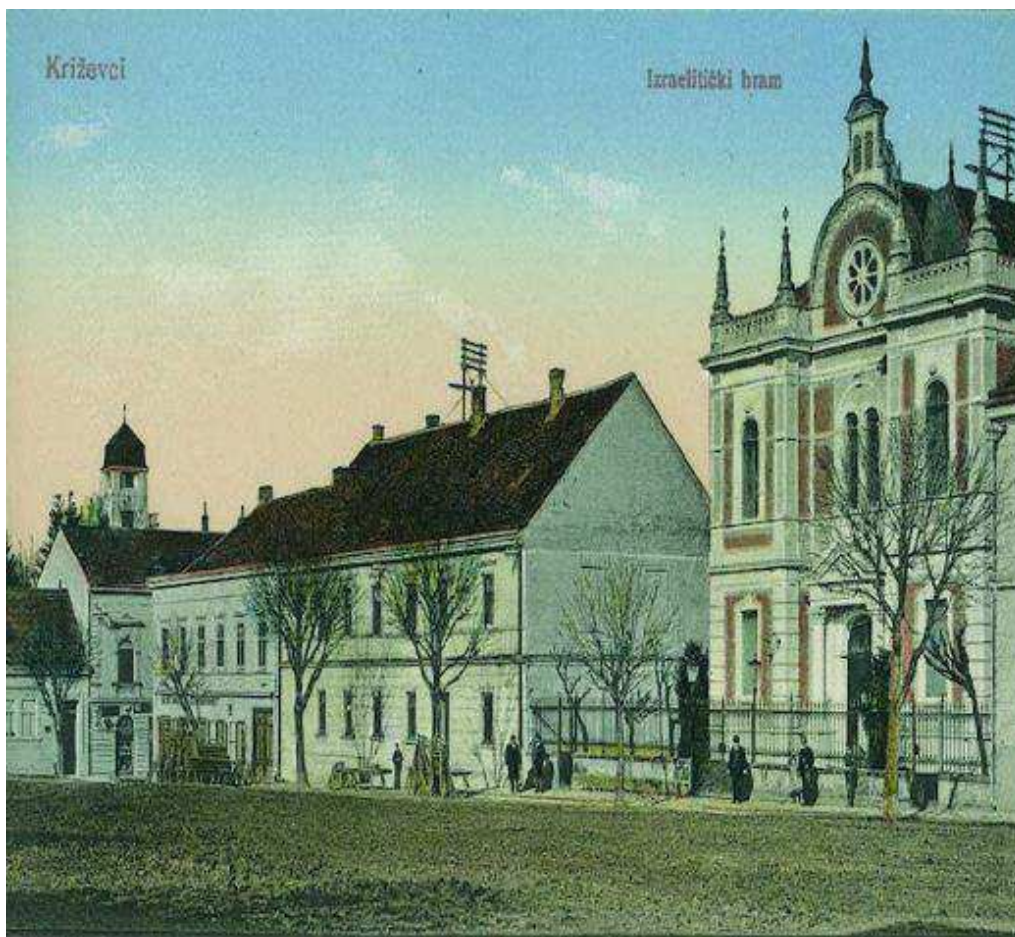
⁸⁰ ZLATKO KARAC (bilj. 8), 173.

⁸¹ Usp. ZLATKO KARAC (bilj. 44), 43.

⁸² STRIBOR UZELAC SCHEWENDEMAN, Krhotine iz povijesti židovske zajednice u Slavonskom Brodu, u: Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, (ur) Ognjen Kraus, Zagreb, 1998, 400.

⁸³ ZLATKO KARAC (bilj. 44), 44.

manje zastupljenog neoromaničkog stila. U Križevcima su židovski simboli koji su otkrivali namjenu građevine bili uklopljeni u neorenesansni stil, a među njima su se isticale fijale s Davidovom zvijezdom na uglovima balustrada te Mojsijeve ploče koje su ukrašavale središnje polukružno polje.⁸⁴

Slika 12. Razglednica s prikazom križevačke sinagoge

⁸⁴ Usp. ZLATKO KARAC, Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma, dopunjeni katalog izložbe „Historicizam u Hrvatskoj“, Zagreb, 2000, 36.

S obzirom na to da su sinagoge u Slavonskom Brodu i Bjelovaru bile građene u različitim stilovima – neoromanici i secesiji ne možemo ih uspoređivati u tom pogledu. No možemo primijetiti arhitektonsku dosljednost u provođenju pojedinačnih stilova kroz izostavljanje eklektičnih saracenskih oblika i izražene likovnosti „maurskoga“ stila. Također, možemo usporediti njihovu arhitektonsku dispoziciju jer se radilo o istom tipu gradnje. Sinagoga u Slavonskom Brodu je zbog dodanog transepta, odnosno tlocrta u obliku latinskoga križa predstavljala vrhunac židovske asimilacije u dominantno katoličku okolinu. Zajednički im je bio smještaj luhota na vrhu zabata, a motiv Davidove zvijezde je u Slavonskom Brodu bio ukomponiran u središnju rozetu kao i u Bjelovaru.

Slika 13. Razglednica s prikazom sinagoge u Slavonskom Brodu

Slika 14. Crtež slavonskobrodske sinagoge

Važnost križevačke i slavonskobrodske sinagoge proizlazi iz činjenice da su one ujedno činile svojevrsnu prekretnicu u radu Hönigsberga i Deutscha jer su označile širenje arhitektonsko-projektanske ponude ureda, koja se zatim nastavila širiti i s njihovim suradnicima poput Otta Goldscheidera: „S te dvije sinagoge Hönigsberg i Deutsch znatno su proširili opseg svog arhitektonskog istraživanja koje je u Zagrebu bilo ograničeno uglavnom na stambene zgrade“.⁸⁵ Dotadašnja fokusiranost na stambenu izgradnju očitovala se u reprezentativnom, ali prvenstveno profanom oblikovanju sinagoga.

⁸⁵ LELJA DOBRONIĆ (bilj. 63), 43.

4.4. Arhitektonska analiza bjelovarske sinagoge

Bjelovarska sinagoga je uz zgradu Hrvatskog sokola Dionisa Sunka najvredniji gradski primjerak secesijske arhitekture. Zgrada nove sinagoge u Mažuranićevoj ulici se prvi put pojavila na planu grada iz 1933. godine koji je uključivao nove katastarske izmjere u međuratnom razdoblju, a prema poznatoj tipologiji pripada tipu sinagoge s tornjevima.⁸⁶ Za ovaj tip sinagoge uvaženo je mišljenje da najjasnije reprezentira asimilacijsku židovsku arhitekturu zbog prisvajanja arhitektonskih elemenata koji su karakteristični za kršćanske sakralne objekte. To se prvenstveno odnosi na *Westwerk*, odnosno pročelni par tornjeva koji ovdje nemaju nikakvu simboličku ulogu. Tornjevi ili zvonici nemaju mjesto u židovskoj liturgiji, ali su prikladni zbog funkcionalnosti i arhitektonske iskoristivosti – u njima su se nalazila stubišta koja su vodila do ženskih galerija (*esrat naschim*). Ipak, asimilirani elementi na našim su prostorima zadržavali posebni pečat i egzotičnost izvedbe netipičnu za kršćansku arhitekturu koja se očitovala u „bitno zdepastijim zvonicima koji zadržavaju samo konfiguraciju oktagonalnih tambura i orijentalno oblikovane lukovice“.⁸⁷

Sinagoga je bila slobodnostojeća građevina koja se prostirala na parceli od otprilike 990 kvadratnih metara, a u vrijeme nastanka isticala se modernim pozicioniranjem pročelja uz glavni regulacijski tok ulice, što je bilo karakteristično za mjesta s izražajnijom židovskom integracijom od sredine 19. stoljeća.⁸⁸ Iako je 1914. godine završena gradnja sinagoge, ratne neprilike odgodile su njezino otvaranje nekoliko godina kasnije, 1917. godine. Zlatko Karač je opisuje kao građevinu s „izrazitim kasnosecesijskim obilježjima reducirane dekorativne sheme“.⁸⁹ Zgradu sinagoge činila je trobrodna prizemnica pravokutnog tlocrta s rizalitno istaknutim tornjevima na zapadu i „elipsoidnim apsidalnim završetkom s istočne strane“.⁹⁰ Tripartitivna kompozicija građevine bila je naglašena rizalitno istaknutim zapadnim tornjevima koji su završavali egzotičnim oblim kupolicama koje „razlikuju siluetu sinagoge, od primjerice, katoličke crkve“.⁹¹

⁸⁶ Usp. MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 92.

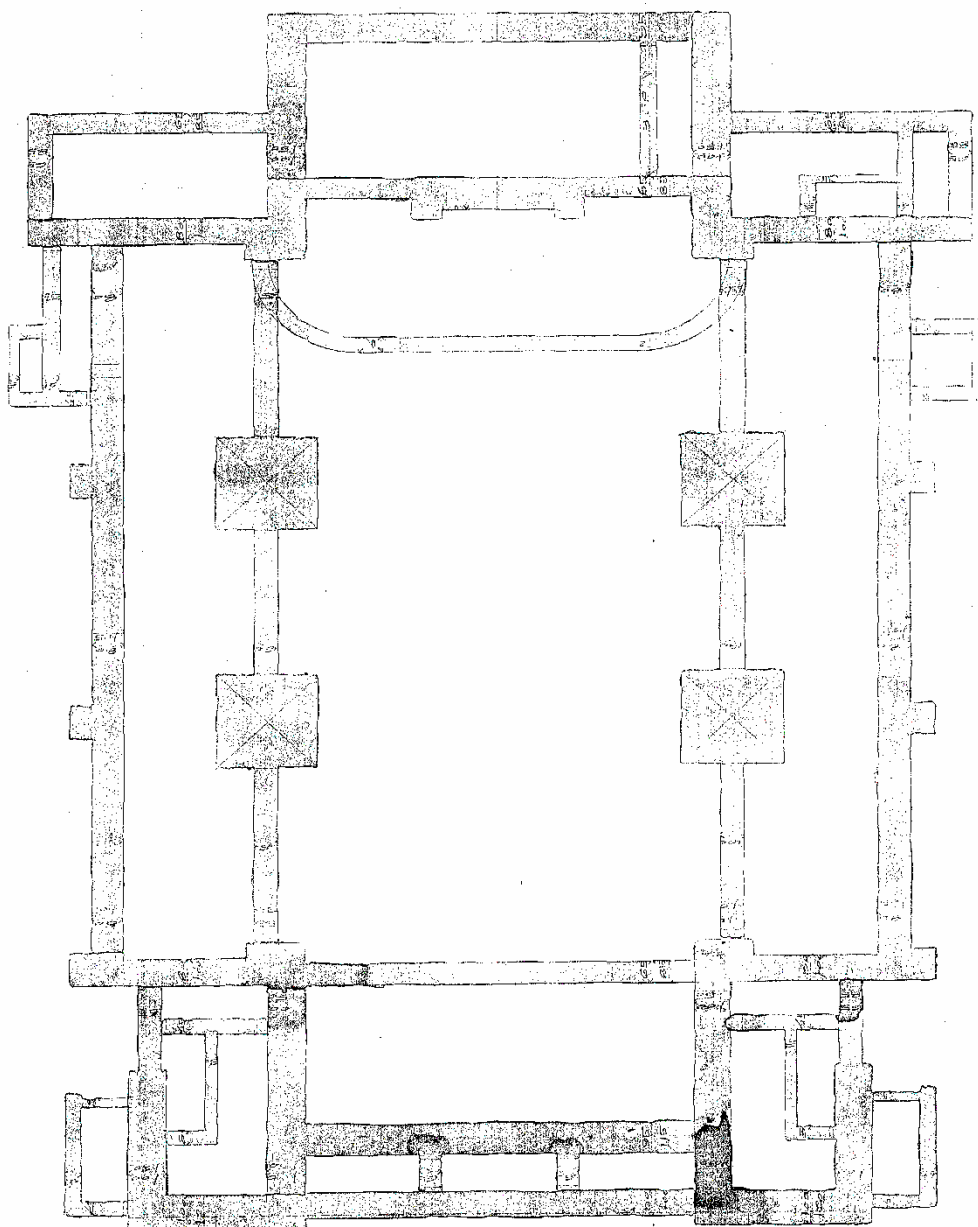
⁸⁷ ZLATKO KARAČ (bilj. 44), 43.

⁸⁸ Usp. ZLATKO KARAČ (bilj. 3), 228.

⁸⁹ ZLATKO KARAČ (bilj. 1), 256.

⁹⁰ MIRELA SLUKAN ALTIĆ (bilj. 17), 130.

⁹¹ ZLATKO KARAČ (bilj. 8), 176.

Slika 15. Tlocrtbjelovarske sinagoge

Središnji dio pročelja bio je podijeljen horizontalno na dva polja. Donji dio s ulaznim portalom zaključivao se vijencem u ravnini bočnih rizalita, dok je gornji dio s prozorima i Davidovom zvijezdom bio uvučen prema unutrašnjosti. Velebnost bjelovarske sinagoge dodatno je naglašavala „vertikalna linijatura uskih prozora i slijepih niša“ koja se prostirala po glavnom pročelju i bočnim tornjevima.⁹² Svi dijelovi pročelja jednako su intenzivno naglašeni vertikalnim i uskim linijama, što je prema Zlatku Juriću tipično za Goldscheiderov opus: „Naglašavanje vertikale u arhitektonskoj kompoziciji je od početka bilo prisutno u Goldscheiderovim radovima, postupno je postalo temeljna značajka arhitektonskog izraza“.⁹³ Pročelje su ukrašavale dugačke lezene i mnoštvo uskih prozora, a bočne fasade bile su poduprte „dekorativnim plitkim kontraforima“.⁹⁴ Iz navedenoga također možemo zaključiti da se bjelovarska sinagoga u potpunosti uklapala u dominantne zadanosti secesijske arhitekture: visoka ornamentalnost koja je postignuta rešetkastim padajućim vertikalama duž pročelja i vitičastom kovanom ogradom, dekorativnost u detaljima poput obliha kupolica na bočnim tornjevima i Davidovoj zvijezda koja je promišljeno bila ukomponirana u rozetu te tako činila središnji figuralni motiv. Ukrasni kontrafori također ukazuju na izražajni secesijski skeletni sustav konstrukcije. Simboli židovske religije Davidova zvijezda i *luhot* izvedeni su tako da se uklope u secesijsku ornamentiku građevine, isto kao i bogato izvedena ograda.

Kao što Zlatko Karač napominje, bjelovarska sinagoga odlikovala se za to doba vrlo naprednim konstruktivnim rješenjima: unutrašnji prostor bio je nadsvodenim bačvastim svodom od tanke armiranobetonske ljuske s kontra-rebrimate krovom poduprtim modernim željeznim nosačima.⁹⁵ Organizacija interijera sinagoge nije odskakala od uobičajenog rasporeda koji se ustalio u sinagogama tijekom 19. stoljeća. Bjelovarska sinagoga sastojala se od tri broda, *aron-ha-kodesha* i *bime* na istočnoj strani iznad kojih je bila galerija za orgulje. *Aron-ha-kodesh* u Bjelovaru bio je jedan od najmonumentalnijih te je imao oblik kupolastog ciborija poput velikog Tempia u Rijeci.⁹⁶ Manji radovi kao i uređenje unutrašnjeg prostora trajali su do 1920. godine, a uvođenje orgulja u interijer sinagoge predstavljalo je jednu od kontroverza oko kojih su se lomila koplja još od 19. stoljeća. Orgulje su prema ortodoksnim Židovima bile znak žalosti, a u 20. stoljeću su postale još jedan od znakova

⁹²ZLATKO KARAČ (bilj. 1), 256.

⁹³ZLATKO JURIĆ (bilj. 73), 75.

⁹⁴ZLATKO JURIĆ (bilj. 73), 75.

⁹⁵Usp. ZLATKO KARAČ (bilj. 1), 256.

⁹⁶ZLATKO KARAČ (bilj 3), 237.

židovskog konformizma dominantnoj kulturi. S obzirom na to da judaizam nalaže razdvajanje muškaraca i žena u sinagogama, rješenje ženskih galerija do kojih se dolazilo stubištem iz bočnih tornjeva, pratilo je trobrodnu strukturu glavnog molitvenog prostora.

Posebno je zanimljiv podatak da je u interijer sinagoge tridesetih godina trebao intervenirati priznati arhitekt Slavko Lövy.⁹⁷ Za Lövyja pouzdano znamo da je 1930. godine radio na adaptaciji interijera koprivničke sinagoge te na manjim izmjenama njezina pročelja, ali rad na bjelovarskom području nikad nije potvrđen.⁹⁸ Među rijetkim sačuvanim predmetima bjelovarskog sinagogalnog inventara koji se sada nalaze u bjelovarskom Gradskom muzeju su: metalni pečat nadržabina Samuela D. Taubera, tri srebrna štita Tore, mramorne Mojsijeve ploče, hebrejski molitvenik i korice drugog molitvenika, pribor za *Brit milu* i raskošno izdanje „Die heilige Schrift der Israeliten“ s ilustracijama Gustava Dorea. Također, Zlatko Karač spominje i druge vrijedne primjerke pokretne baštine iz bjelovarske sinagoge koje nisu sačuvane: secesijske klupe i orgulje. Secesijske klupe su radi zaštite premještene u pravoslavnu crkvu u Nartu tijekom Drugog svjetskog rata, a „1945. bjelovarske su orgulje na nepoznatu lokaciju odnijeli partizani“.⁹⁹

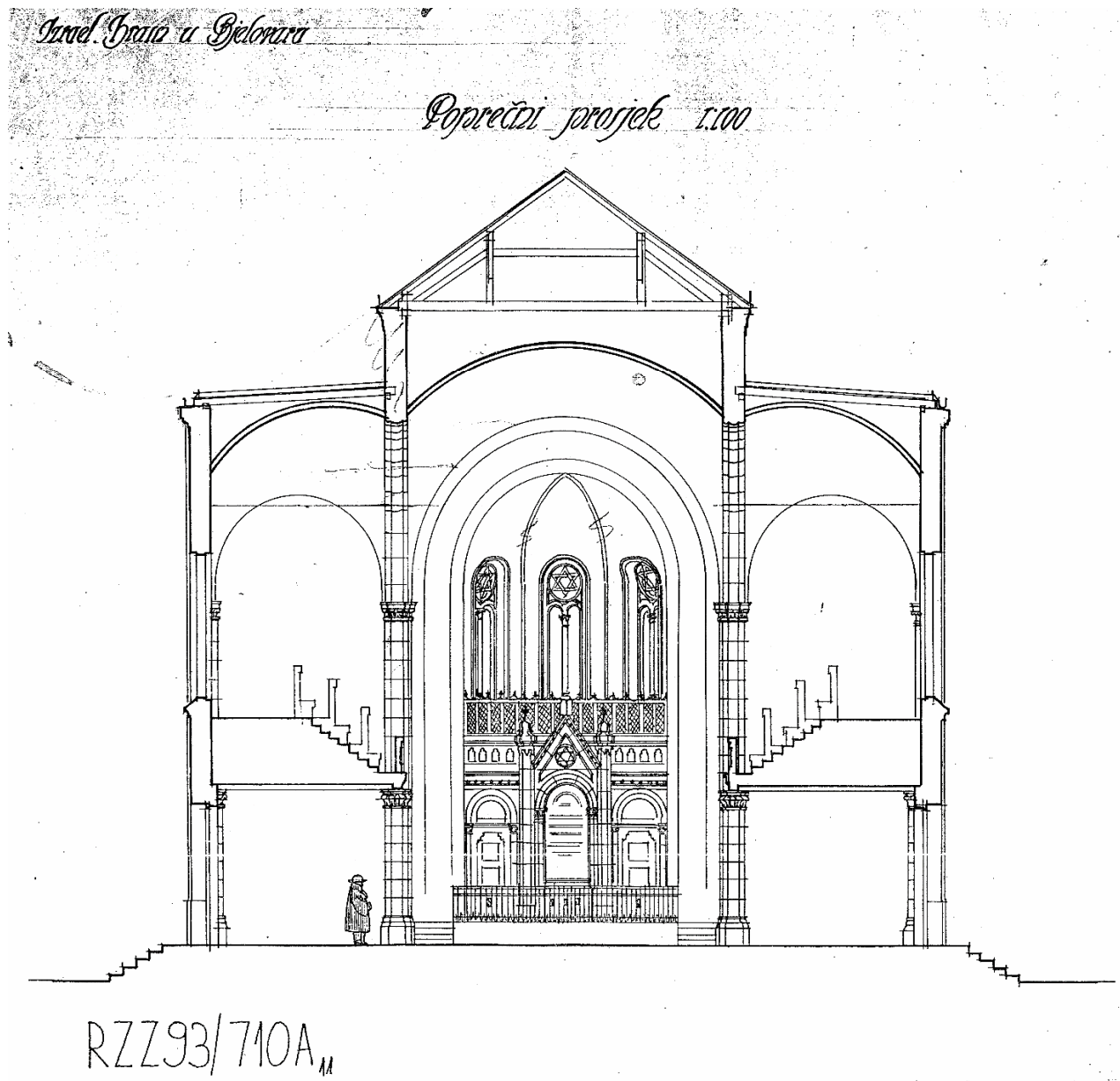
⁹⁷ ZLATKO KARAČ (bilj. 3), 242.

⁹⁸Usp. ZLATKO KARAČ (bilj. 55), 45

⁹⁹ZLATKO KARAČ Karač (bilj. 3), 239.

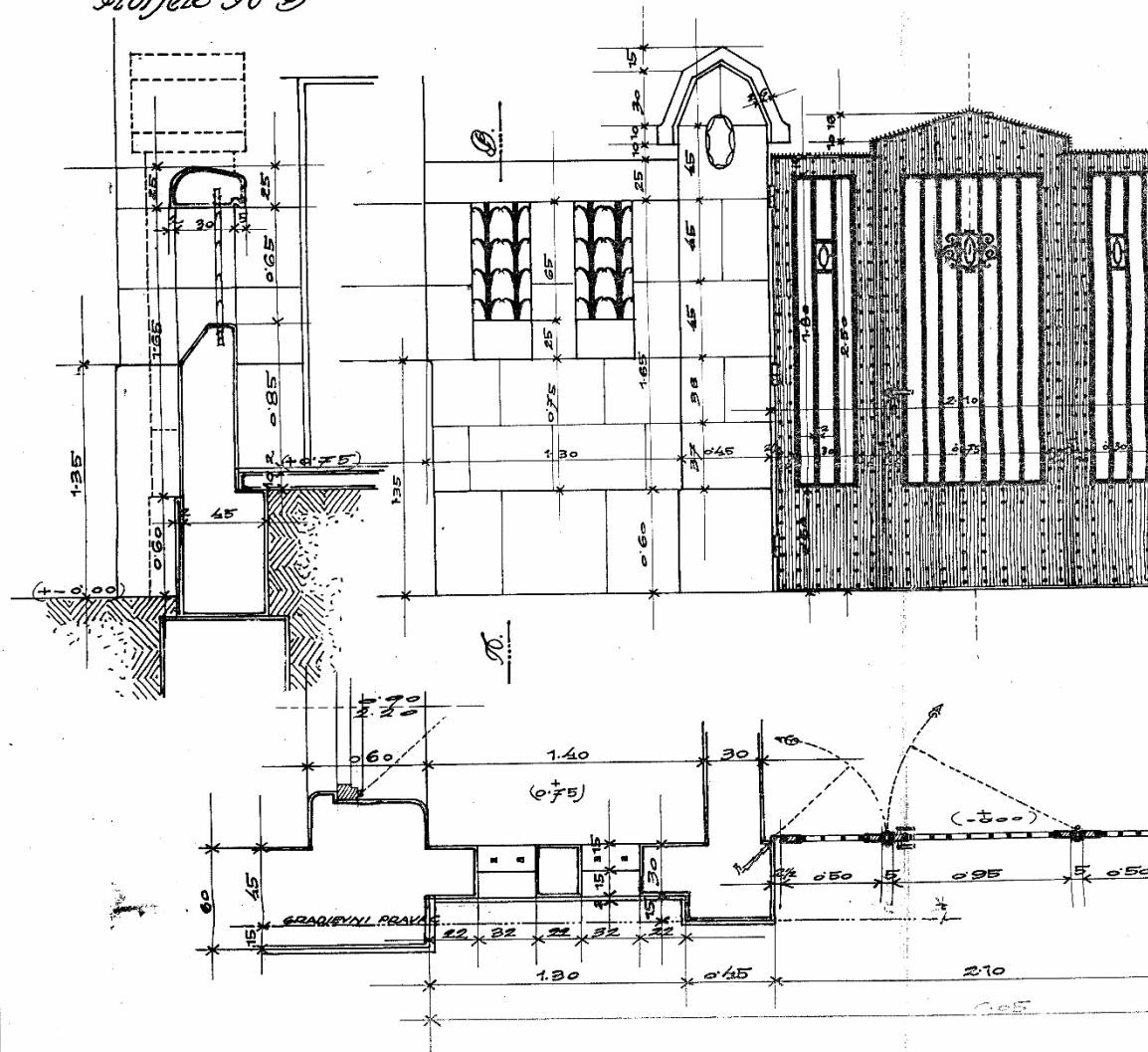
Slika 16. Bjelovarska sinagoga u izvornom stanju

Slika 17. Poprečni presjek bjelovarske sinagoge

*Gradnja: ist. Hrama u Bjelovaru
Zeljena ulazna vrata sa strane
mjerilo-1:20. korn. 2*

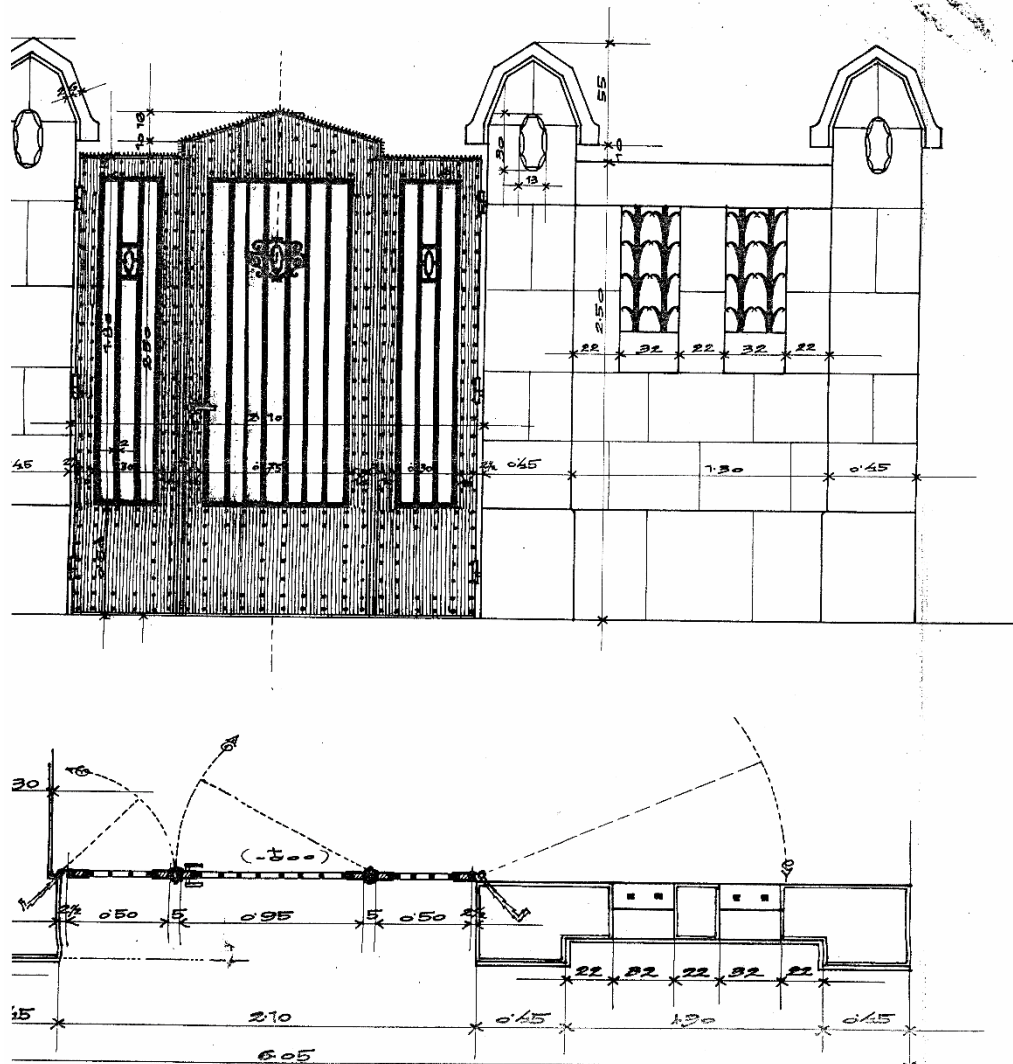
Projek A-B

RZZ 93/710 A₁₃

Slika 18. Nacrt ograde sinagoge (lijevo krilo)

*Grada u Bjelovara
vrata vrata sa strane
7.1.20. kom. 2*

u Zagrebu, dne 14. prosinca 1912 g.

Slika 19. Nacrtna ograde bjelovarske sinagoge (desno krilo)

Slika 20. Fotografija ograde sinagoge

Slika 21. Detalj ograde

Slika 22. Sinagoga u današnjem stanju

Za ovo istraživanje važno je istaknuti i jedinu drugu secesijsku sinagogu u Hrvatskoj, onu u Kutini čija je izgradnja završena u vrijeme završetka bjelovarske bogomolje. O problematičnosti istraživanja sinagogalne arhitekture svjedoči i tek nedavno ustanovljena točna datacija izgradnje kutinske sinagoge za koju se isprva dugo vremena smatralo da je nastala u drugoj polovici 19. stoljeća ili pak na prijelazu iz 19. na 20. stoljeće. Da je datacija s početka 20. stoljeća ispravna ukazuje nam ucertani položaj sinagoge na „Nacrtu o položaju Trgovišta Kutine“ iz veljače 1914. godine.¹⁰⁰ To znači da je izgradnja sinagoge započela 1913. godine ili ranije. Između uostalog, još uvijek je otvoreno pitanje autorske atribucije zbog nepostojećih arhivskih dokumenata i nacrtu, no Zlatko Karač uspoređujući autorski rukopis i arhitektonske specifičnosti na drugim javnim građevinama predlaže da bi autor

¹⁰⁰ Usp. ZLATKO KARAČ, Kutinska sinagoga, u: Kutina: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice, (ur.) Dragutin Pasarić, Zagreb, 2003., 465.

kutinske sinagoge mogao biti naš poznati arhitekt Rudolf Lubinsky.¹⁰¹ Za razliku od bjelovarske sinagoge, kutinska je bila smještena „na rubu povijesne jezgre, gotovo na periferiji grada“, no taj se prostor ubrzo prometnuo u novo gradsko središte zbog otvaranja južnog ulaza u grad i blizine kolodvora.¹⁰² Kutinska sinagoga također je specifičan primjer tada već zastarjele tradicije uvlačenja građevine prema unutrašnjosti parcele, odnosno povlačenja s uličnog prostora radi distinkcije obredne građevine „inovjeraca“. No takva organizacija smještaja omogućila je dovoljno mjesta za vrt u predprostoru ograđen kovanom ogradom „između masivnih zidnih stupaca s kuglom na vrhu“.¹⁰³

Slika 23. Razglednica s prikazom kutinske sinagoge iz oko 1930. godine

¹⁰¹ Zlatko Karač analogijama dolazi do zaključka da se nagrađevinama ponavljaju slično izvedeni detalji poput izduženih plitko profiliranih lezena, prostranih raster-prozora, bakrenog krovnog opšava teplitkih šatorastih krovova. U prilog ovoj tezi jedino ne ide činjenica da kutinska sinagoga nije zabilježena u arhitektovom opusu, što s obzirom na značaj i veličinu građevine svakako ne bi trebao biti slučaj.

¹⁰² Usp. ZLATKO KARAČ (bilj. 100), 460.

¹⁰³ ZLATKO KARAČ (bilj. 100), 467.

Pokušavajući odrediti stilsku pripadnost kutinske sinagoge, Zlatko Karač prepoznaje stilski izričaj jednak bjelovarskoj sinagogi, dakle kasnu secesiju, no s naznakama protomoderne.¹⁰⁴ Protomodernu možemo primijetiti u preferiranju i naglašavanju pojedinačnih volumena (građevina sinagoge, dva tornja i portalni trijem kao zasebne mase), umjesto konstrukcije kao cjeline. Secesijski geometrijski oblici su u potpunosti lišeni detalja u čemu ponovno možemo prepoznati modernističke težnje za čistim oblicima. Ornamentalnost padajućih linija na pročelju bjelovarske sinagoge zamijenjena je čistim zidnim plohamo artikuliranim pokojom plitkom lezenom. Otklon od detalja ide toliko daleko da su jedini vidljivi simboli židovske ikonografije bile jedino pozlaćene Mojsijeve Ploče zavjeta. Na bjelovarskoj je sinagogi osim luhotom, židovska ikonografija bila naglašena oblim tornjićima koji su se u Kutini svodili na „stubišne kule“prekrivene običnim šatorastim krovom.¹⁰⁵ Također, u Bjelovaru je pročelje bilo rastvoreno velikom rozetom u obliku Davidove zvijezde, dok su na kutinskoj bogomolji prevagnule modernističke težnje u artikulaciji pročelja prostranom triforom. Nastale u približno isto vrijeme, sinagoge u Bjelovaru i Kutini prožete su sličnim oblikovnim značajkama koje prvenstveno prepoznajemo u preferiranju geometrijskog kasnosecesijskog izričaja. Ipak, protomodernističke pretenzije kubičnosti i zatvorenosti na kutinskoj sinagogi, govore u prilog tome da je bjelovarska sinagoga jedinstveni primjerak naše secesijske sinagoge u punom stilskom i oblikovnom smislu.

¹⁰⁴ ZLATKO KARAČ (bilj. 100), 465.

¹⁰⁵ ZLATKO KARAČ (bilj. 100), 471.

5. OBNOVA SINAGOGALNE BAŠTINE U HRVATSKOJ

5.1. Pregled recentnih modela zaštite sinagoga

Poglavlje je posvećeno analizi različitih modela zaštite naših sinagoga s ciljem pronalaženja najprikladnijeg i najprimjenjivijeg modela na bjelovarsku sinagogu. S obzirom na današnji postepeni sve veći interes za obnavljanje sinagogalne baštine, valjalo bi utvrditi neke osnovne modele i pristupe zaštiti kako bi arhitektonska prezentacija tih ionako dovoljno devastiranih objekata bila što uspješnija. Najviše je sinagoga uništeno tijekom Drugog svjetskog rata, a one rijetke sačuvane su uglavnom degradirane u poratnom razdoblju neprikladnim intervencijama. Jednako tako, osim što uspješnije arhitektonske obnove, treba se usredotočiti i na što uspješniju prenamjenu religijskog prostora jer su židovske zajednice u većini hrvatskih gradova danas ugašene. Samo tri sinagoge danas postoje u svojoj izvornoj namjeni – splitska i dubrovačka u svojim adaptiranim povijesnim prostorima, odnosno samo jedna izvorno građena bogomolja koja je zadržala svoju izvornu funkciju, a to je mali ortodoksni hram u Rijeci. Što se tiče prenamjene prostora, neke su bogomolje zadržale religijsku funkciju, ali su prodane drugim vjerskim zajednicama. Zadržavanje takve funkcije utjecalo je i na različito vrednovanje te odabir modela zaštite pojedinih sinagoga od onih koje su primjerice bile prenamijenjene u kulturne ustanove kao što su kazalište, kino, galerije. Pri zadržavanju religijske funkcije sinagoge, ali pod nadležnošću druge zajednice, posebno je delikatno pitanje hoće li se specifični judaistički ikonografski program zadržati, odnosno na koji način će se prilagoditi potrebama nove zajednice. Tako su primjerice sinagoge u Daruvaru i Osijeku prenamijenjene u pentekostne crkve uz potpuno očuvanje interijera u skladu sa židovskom ikonografijom.¹⁰⁶ To znači da je temeljni princip u pristupanju obnovi sinagoga očuvanje povijesne slojevitosti građevine i kulturalne raznolikosti.

Zagrebački arhitekt Alen Žunić je na temelju najuspješnijih projekata obnove sinagogalne baštine u posljednjih desetak godina razradio nekoliko temeljnih modela koji su se primjenjivali u Hrvatskoj, ali i drugim europskim zemljama.¹⁰⁷ Jedna od metoda je

¹⁰⁶https://bib.irb.hr/datoteka/498144.obnove_sinagoga.doc, pregled 03. 01. 2015.

¹⁰⁷https://bib.irb.hr/datoteka/498144.obnove_sinagoga.doc, pregled 03. 01. 2015.

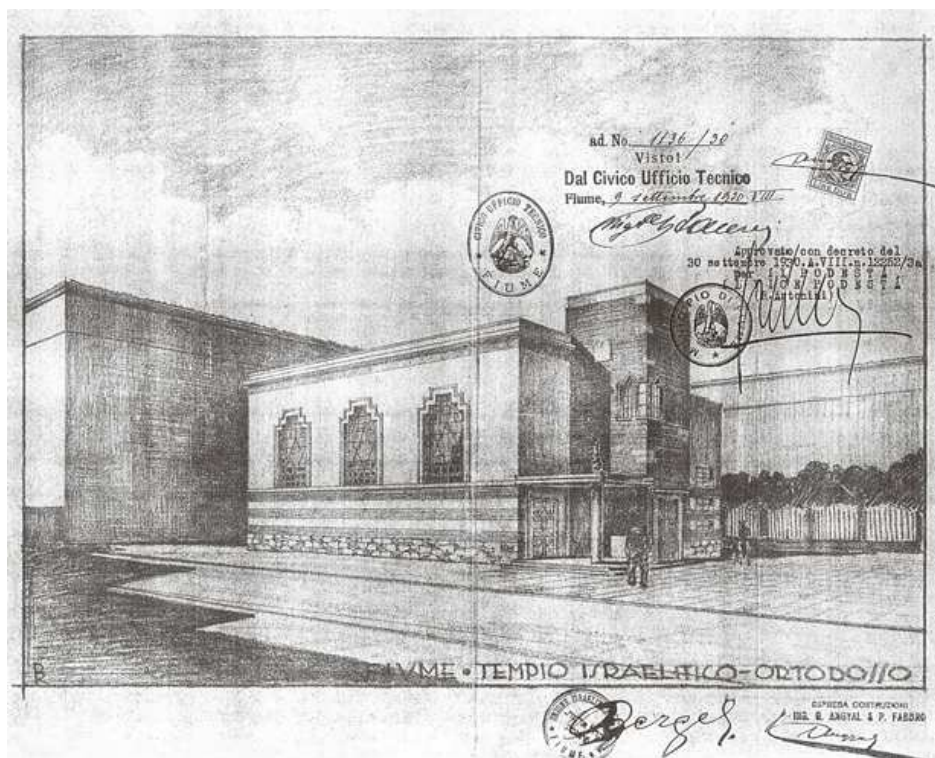
faksimilska rekonstrukcija za građevine sa sačuvanom izvornom dokumentacijom, što se predlaže za sinagoge u Zagrebu i Vukovaru, gdje su parcele prazne. Konzervatorske restitucije s novom kulturnom funkcijom su, čini se, najprihvatljivija metoda za većinu obnova u našim krajevima, primjerice u Koprivnici, Križevcima i Vukovaru.¹⁰⁸ Također, vrlo su česta memorijalna obilježavanja koja za temeljni cilj nemaju obnovu u smislu arhitektonskog prezentiranja objekta, već zaštite kulturnog dobra na simboličkoj razini podizanjem spomen-ploče. Najzahtjevniji i najproblematičniji model zaštite predstavljaju suvremene interpolacije na mjestima gdje su sinagoge srušene. U nastavku poglavlja osvrnut ću se na rješenja zaštite ortodoksne sinagoge u Rijeci i sinagoge u Križevcima i naposljetku predložiti prikladne intervencije na bjelovarskoj sinagogi.

Mala ortodoksna sinagoga u Rijeci nastala je 1932. godine te je danas zahvaljujući uspješno provedenim konzervatorskim zahvatima i dalje u svojoj izvornoj funkciji. Riječ je o jednostavnoj modernističkoj građevini glatkih zidnih ploha te specifičnog „izduženog kutijastog volumena“.¹⁰⁹ Njemu je pridodan još jedan manji volumen koji čine stubište i ulaz. Jedine arhitektonske detalje čine reljefno izvedene Davidove zvijezde iznad prozora i polikromirane fugirane opeke. Obnova sinagoge u vrijednosti od dva milijuna kuna pod pokroviteljstvom Grada Rijeke i Ministarstva kulture trajala je petnaest godina, a temeljila se na restituciji izvornog izgleda sinagoge s minimalnim promjenama koje su bile potrebne zbog djelomične reorganizacije i prenamjene prostora. Naime, pridodana je staklena pregrada koja je zatvarala žensku galeriju kako bi se ona mogla iskoristiti za druge aktivnosti, a da se pri tome ne ometa u obredu.¹¹⁰ Projekt je završen 2008. godine, a konzervatorskom elaboratu prethodile su temeljne sanacije građevine poput popravka krova. Obnova riječke sinagoge uspješno je provedena i zahvaljujući na vrijeme prepoznatoj zaštiti građevine kao nepokretnog kulturnog dobra, a ona je i danas naša jedina izvorno građena sinagoga koja je zadržala svoju funkciju.

¹⁰⁸ https://bib.irb.hr/datoteka/498144.obnove_sinagoga.doc, pregled 03. 01. 2015.

¹⁰⁹ ZLATKO KARAC, Mala ortodoksna sinagoga u Rijeci – povijest i obnova, u: Kvartal – kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj VI, 3/4 (2009), 104.

¹¹⁰ ZLATKO KARAC (bilj. 109), 105.

Slika 24. Perspektivni crtež malog ortodoksnog hrama u Rijeci

Slika 25. Rekonstruirana riječka sinagoga

Na križevačkoj sinagogi, o čijim je stilskim i arhitektonskim posebnostima već rečeno, prve su intervencije provedene 1950. godine kada su uklonjeni svi dekorativni arhitektonski elementi, odnosno sva obilježja židovske vjere.¹¹¹ Nakon toga je nekadašnja bogomolja postala građevina koja je postala dom brojnim zajednicama poput Kulturno-umjetničkog društva „Križevci“, Foto-kino-video kluba, Odreda izviđača „Kalnik“, Zajednice tehničke kulture, ali i važnim ustanovama poput županijskog odjela Hrvatskog državnog arhiva. Rekonstrukcija građevine napravljena je s ciljem iskorištavanja njezinih potencijala za novu funkciju gradskog Turističkog informativnog centra. Budući da je zatečeno stanje bilo vrlo loše, na sinagogi su izmijenjeni svi dijelovi, osim vanjskih zidova. Pri obnovi ponovno su prevagnule težnje vraćanju izvornoga izgleda što se vidi u probijanju ulaza na mjestu gdje je postojao kada je sinagoga bila u izvornoj funkciji. Poboljšana je infrastruktura građevine – postavljeni su novi temelji i zidovi, u historicističku građevinu uspješno su ukomponirani novi dijelovi od modernih materijala poput armiranobetonskih stropnih ploča te nove instalacije kao što su centralno grijanje, vodovod, kanalizacija, toplinska izolacija.¹¹² Najveći popravci bili su na krovu koje je kompletno sanirano i prekriveno novim crijepom, a posljednji su se izveli radovi na pročelju koji su se temeljili na ugradnji nove vanjske stolarije.

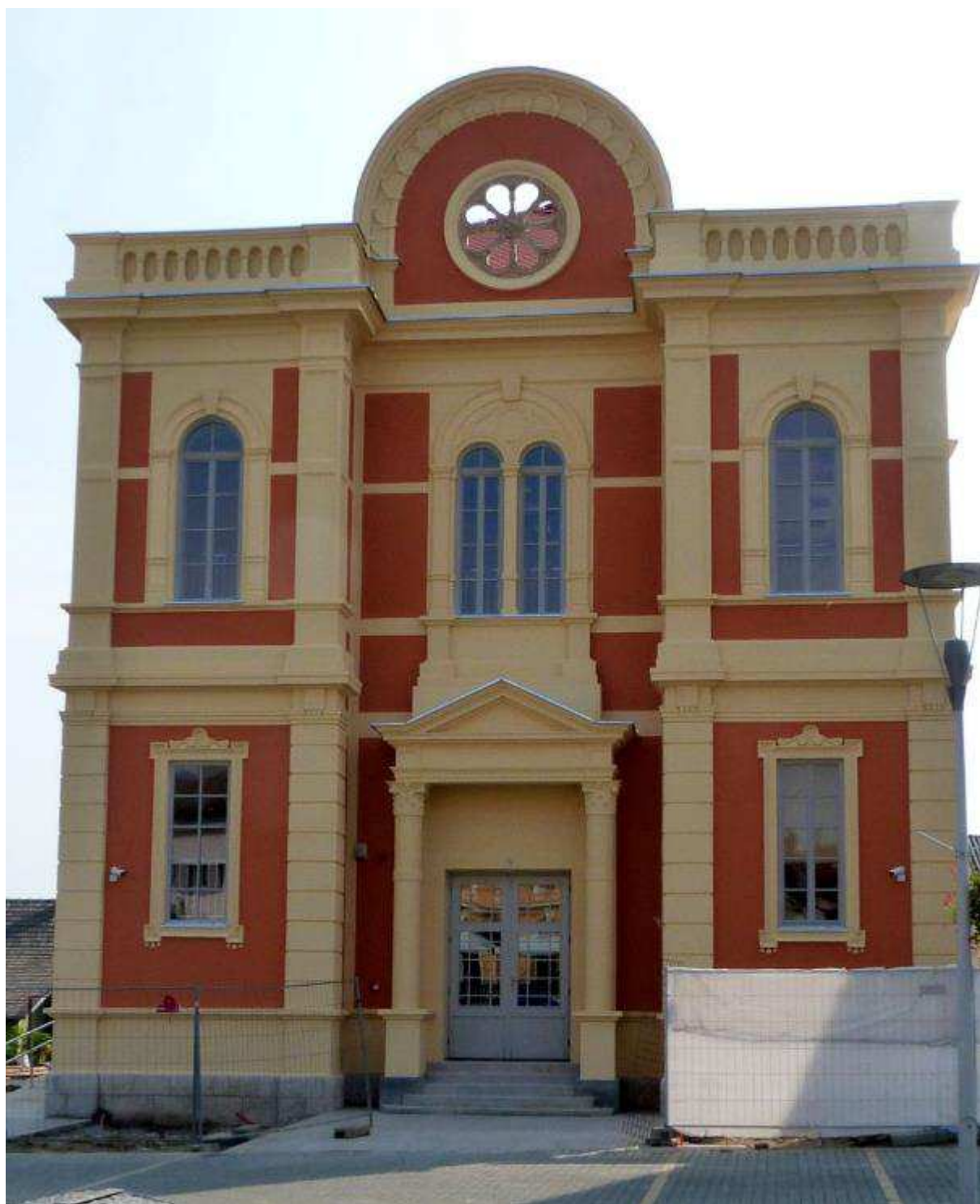
Kao primjer neuspješno vođenog projekta obnove sinagoge je primjer varaždinske sinagoge koja je trebala biti prenamijenjena u Galerijski centar.¹¹³ Iz EU fondova se za projekt tražilo 97 posto bespovratnih sredstava u iznosu od 36 milijuna kuna te je zbog sveukupnog fonda novaca za cijelu Hrvatsku u iznosu od 230 milijuna kuna, projekt odbijen i procijenjen preskupim.¹¹⁴ Važno je naglasiti da je projekt varaždinske sinagoge ocijenjen samoodrživim, a dosadašnje intervencije na pročelju, financirane od strane lokalne vlasti i Ministarstva kulture s ciljem vraćanja izvornoga izgleda, čine ovaj projekt obećavajućim i provedivim u skorijoj budućnosti.

¹¹¹https://www.krizevci.eu/hr_HR/kri%C5%BEevci/lokacije/ostali+vjerski+objekti/, pregled 03.01.2015.

¹¹²<http://www.hu-hr-ipa.com/uploads/editors/ViNaK%20-%20priop%C4%87enje%2001-2014.pdf>, pregled 03. 01. 2015.

¹¹³<http://www.jutarnji.hr/obnovom-sinagoge-oduzujemo-se-za--41-/215884/>, pregled 06. 01. 2015.

¹¹⁴<http://www.radiomegaton.hr/novosti/varazdin/item/691-nista-od-obnove-varazdinske-sinagoge.html>, pregled 06.01. 2015.

Slika 26. Rekonstruirana križevačka sinagoga, današnji Turistički informativni centar

Slika 27. Sadašnje stanje varaždinske sinagoge

Promatrajući prethodno spomenute projekte zaštite naših sinagoga, možemo zaključiti da se teži maksimalnoj iskoristivosti tih mahom reprezentativnih prostora koji su prenamijenjeni u multifunkcionalne objekte, a govoreći o postupcima zaštite naglasak je na vraćanju izvornoga stanja. Važno je primijetiti da su projekti sufinancirani iz EU fondova provedeni i s ciljem međunarodnog povezivanja te promoviranja sinagogalne, odnosno kulturne baštine općenito. To se čini posebno važnim za zemlju u kojoj su se tek u novije vrijeme utišala ideološka neslaganja i iskazao prikladan senzibilitet za ovaj tip građevina. Zbog toga su hvalevrijedni projekti povezivanja s drugim europskim institucijama jer pridonose promoviranju, ali i samopromoviranju na lokalnoj razini osnaživanjem sinagogalne baštine novim namjenama i podizanjem arhitektonske vrijednosti građevine. Tako se povodom što skorijeg realiziranja projekta obnove varaždinske sinagoge planira napraviti kulturno-regionalna suradnja povezivanjem sinagoga srednje Europe s kulturnom djelatnošću kao što je slučaj u slovenskom Mariboru, mađarskom Zalaegerszegu i slovačkoj Trnavi.¹¹⁵ U rujnu 2014. godine u zgradi nekadašnje križevačke sinagoge otvoren je Turistički informativni centar te drugi popratni sadržaji koji će doprinijeti razvoju turizma u sklopu

¹¹⁵<http://www.jutarnji.hr/obnovom-sinagoge-oduzujemo-se-za--41-/215884/>, pregled 06. 01. 2015.

projekta „Turizam bez granica – zajednički razvoj informativnih centara za posjetitelje u Nagyatadu i Križevcima“, zahvaljujući IPA prekograničnom programu Mađarska-Hrvatska 2007.-2008. Na taj način je projekt zaštite križevačke sinagoge skrenuo pozornost i na ostale kulturno-prirodne ljepote dvaju gradova.

Među europskim primjerima zanimljiva je zaštita sinagoga u Slovačkoj u kojoj je prije Drugog svjetskog rata postojalo oko sto sinagoga. S obzirom na to da je većina njih danas prepuštena na milost i nemilost vremena – deset ih je obnovljeno u kulturne svrhe, a sedam ih je vraćeno u izvornu funkciju, možemo zaključiti da slovačke sinagoge dijele poprilično sličnu sudbinu onih hrvatskih.¹¹⁶ Šteta u Slovačkoj je još i veća zbog većeg broja potencijalnih kulturnih dobara, ali upravo taj poveći broj bogomolja u zemlji je možda bio i razlogom brojnim etično upitnim prenamjenama nekoć sakralnih prostora. Tako među pomalo bizarnim prenamjenama, možemo pronaći sinagogu u koja je sada *shopping* centar, a dvije su premijenjene za rekreacijske svrhe – jedna za skvoš, dok se u drugoj nalazi stijena za penjanje.¹¹⁷ Ipak, predsjednik Židovske općine u Žilini Pavel Frankl se slaže s tim neobičnim prenamjenama uz objašnjenje da je svaka prenamjena sinagoge dobrodošla ako će se njome spriječiti daljnje propadanje građevine.¹¹⁸ Također, ovakav tip komercijalnih prenamjena ne smatra uvredljivim jer jedino tabernakl s Torom čini sinagogu uistinu sakralnim prostorom. Odgovore na pitanja o zaštiti i prenamjeni sinagoga središnje i istočne Europe, pokušali su dati vodeći stručnjaci na međunarodnom seminaru pod nazivom „Care, Conservation and Maintenance of Historic Jewish Property“, održanog 2009. godine u Bratislavi.¹¹⁹ Kao zaključak trodnevnog seminara naglašeno je da se ne smije zaboraviti da je svaka židovska kulturna baština, ujedno i važan dio nacionalne baštine pojedine zemlje. Uputilo se na veliku važnost dokumentiranja svih židovskih posjeda koji imaju povijesnu, umjetničku i/ili religijsku važnost. Prema tome, predložilo se stvaranje inventara svih sinagoga, židovskih institucija, groblja, spomenika i arhiva u svakoj zemlji. Izlagači su ukazali na važnost dostupnosti tih podataka, odnosno na važnost komunikacije, umreženosti i transparentnosti

¹¹⁶http://spectator.sme.sk/articles/view/51829/2/old_synagogues_find_new_life.html, pregled 10. 01. 2015.

¹¹⁷http://spectator.sme.sk/articles/view/51829/2/old_synagogues_find_new_life.html, pregled 10. 01. 2015.

¹¹⁸http://spectator.sme.sk/articles/view/51829/2/old_synagogues_find_new_life.html, pregled 10. 01. 2015.

¹¹⁹http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1138&context=samuel_gruber, pregled 10. 01. 2015.

rada židovskih općina s drugim institucijama.¹²⁰Što se tiče sinagoga, najvažnije je da zajednica iskaže prikladno poštovanje prema građevini, makar ona više ne ispunjava svoju izvornu funkciju. Židovski identitet građevine bi se trebao održavati simboličkim gestama senzibiliteta i pijeteta, kao što bi se to u prijedlogu Alena Žunića ostvarilo postavljenjem spomen-ploča.¹²¹

¹²⁰ http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1138&context=samuel_gruber, pregled 10. 01. 2015.

¹²¹ http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1138&context=samuel_gruber, pregled 10. 01. 2015.

5.2. Prijedlog zaštite bjelovarske sinagoge

Kao polazište i temeljni orijentir u predlaganju preventivnih mjera i metoda zaštite bjelovarske sinagoge najkorisnijima su se pokazali službeni dokumenti – Konzervatorska podloga zaštite i očuvanja kulturnih dobara koja je nastala za potrebe izrade Urbanističkog plana uređenja povijesne jezgre zone „B“ Grada Bjelovara, kojoj pripada sinagoga te sam Generalni urbanistički plan grada. Oba dokumenta nastala su s ciljem utvrđivanja što prikladnijih mjera zaštite gradskih kulturnih dobara kako bi se očuvala pa čak i unaprijedila povijesna, urbanistička, graditeljska i ambijentalna vrijednost grada Bjelovara.¹²² Konzervatorska podloga temelji se na kataloškom razvrstavanju građevina u sveukupno 27 blokova, pri čemu su za ovaj rad od posebne važnosti predložene konzervatorske smjernice za visokovalorizirane građevine. Konzervatorsku podlogu sastavila je skupina povjesničara umjetnosti, arheologa i arhitekata predvođena povjesničarkom umjetnosti Ljerkom Metež. U drugoj knjizi Konzervatorske podloge dana je analiza sadašnjeg stanja građevine koja je prijeko potrebna radi utvrđivanja konkretnih mjera zaštite. Osim općih informacija o građevini, analiza stanja bivše sinagoge podijeljena je na nekoliko točaka: obilježja parcele, obilježja glavne građevine, faze izgradnje, valorizacija, dvorišna izgradnja i konzervatorske smjernice. Da rezimiramo – bivša zgrada sinagoge sagrađena je 1914. godine i izvorno je bila vjerske namjene, za razliku od danas kada je građevina javne namjene. Ističe se dobrim građevnim stanjem, izrazitom arhitektonskom vrijednosti, a u konzervatorskim smjernicama spomenuti stručnjaci predložili su djelomično rekonstruiranje. S obzirom na to da su uglavnom sve spomenute točke već detaljnije obrađene u radu, u ovom poglavlju osvrnut ću se samo na njihove eventualne problematske aspekte, a tiču se što kvalitetnije zaštite bjelovarske sinagoge.

Početkom Drugog svjetskog rata bjelovarske sinagoga prenamijenjena je u vojno skladište njemačke vojske i opljačkane imovine.¹²³ Nakon Drugog svjetskog rata uslijedile su rekonstrukcije i brojne funkcionalne prenamjene sinagoge. Najveće arhitektonske promjene dogodile su se nakon nacionaliziranja sinagoge čiji je prostor prenamijenjen u Narodno

¹²² Dokumenti su pohranjeni u Konzervatorskom odjelu u Bjelovaru za područje Bjelovarsko-bilogorske i Koprivničko-križevačke županije.

¹²³ ZLATKO KARAC (bilj. 1), 257

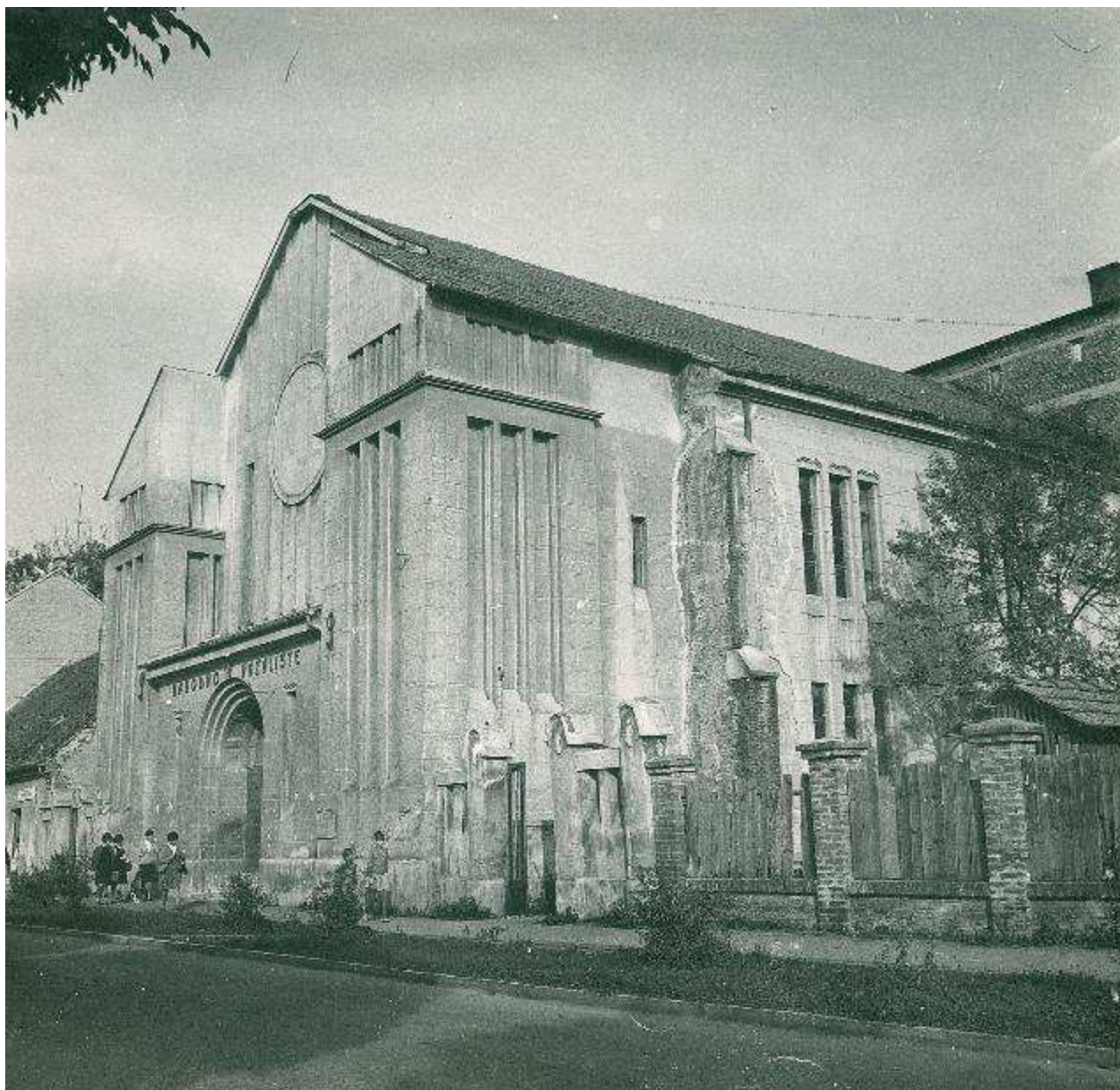
kazalište koje je službeno otvoreno 29. studenoga 1951. godine.¹²⁴ Preobrazba sakralnog prostora u profani označila je promjenu i reorganizaciju interijera, ali i eksterijera. S pročelja su skinute secesijske kupole, ostavljajući samo oštar rez njihovih nekadašnjih nosača, velike rozete na pročelju i začelju su se zazidale, a za potrebe kazališta začelju je pridodan novi manji sklop koji su činili pozornica i njezine pomoćne prostorije. Unutrašnji prostor se u potpunosti reorganizirao – trobrodnost građevine zamijenio je prošireni prostor koji je dobio na preglednosti jer su zazidani lučni otvori katnih galerija i bočni brodovi.¹²⁵ Prema Zlatku Karaču ta prva rekonstrukcija bjelovarske sinagoge trajala je od 1947. do 1949. godine. Čini se da su invazivne preinake bile dovoljne da tadašnja vlast u potpunosti prisvoji cijenjenu secesijsku građevinu kao vlastitu, odnosno kao kreativni arhitektonski projekt tadašnjeg vremena negirajući njezinu ne tako davnu izvornu vjersku funkciju. U spomenutom novinskom članku iz „Našeg vremena“ na to upozorava Mladen Medar citirajući natpis na mramornoj ploči u predvorju zgrade: „Ova kazališna zgrada sagrađena je dobrovoljnim radom i priložima građana i vojnika JNA – u Bjelovaru, uz pomoć Partije i Narodne vlasti. Prva predstava izvedena je na Dan Republike 1951.“ i dovitljivo zaključuje da ne čudi što je premijerna predstava bila drama Mikša Kranjca „Put u zločin“.¹²⁶ Nakon prestanka rada bjelovarskog Narodnog kazališta, zgrada bivše sinagoge ostala je i dalje u intenzivnoj upotrebi. Narodno kazalište u sinagogi zamijenilo je amatersko kazalište, a šezdesetih godina treće bjelovarsko kino te gradski fotoklub tijekom osamdesetih godina.¹²⁷

¹²⁴ ZLATKO KARAČ (bilj. 1), 257.

¹²⁵ Usp. ZLATKO KARAČ (bilj. 1), 257.

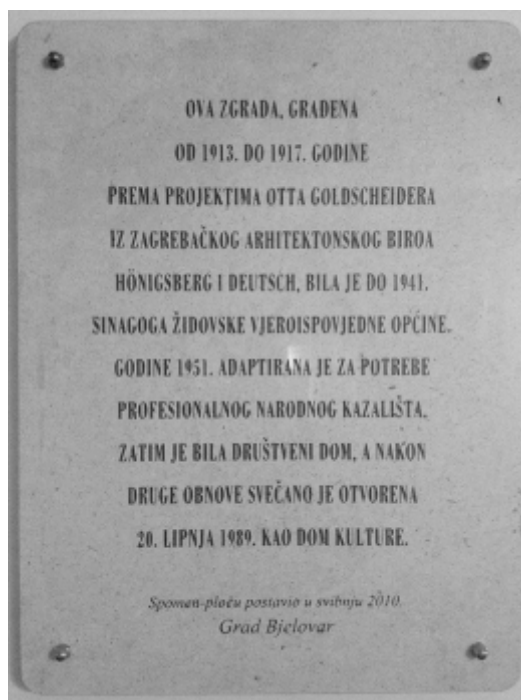
¹²⁶ MLADEN MEDAR (bilj. 52), 23.

¹²⁷ MLADEN MEDAR, Prilog istraživanju povijesti Židova u Bjelovaru, u: Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, sv. 1, Bjelovar, 2007, 175.

Slika 28. Fotografija zapuštenog stanja bjelovarske sinagoge iz 1966. godine

Mladen Medar je u članku iz 2007. godine napisao da je već osamdesetih godina sinagoga bila u poprilično istrošenom i lošem stanju posebno napominjući da je njezin krov u potpunosti prokišnjavao i tako uništavao unutrašnjost.¹²⁸ U razdoblju od 1986. do 1989. godine trajala je „njezina rekonstrukcija, adaptacija i sanacija (prigodom tih zahvata ispod današnje pozornice otkriveni su stariji, poprečni temelji, vjerojatno prizemnice koja se na tom mjestu nalazila do početka izgradnje sinagoge 1913.)“.¹²⁹ U članku „Židovske bogomolje u Bjelovaru“ Medar piše da je sinagoga izgrađena uz vojno skladište, odnosno na mjestu kuće državnog odvjetnika pa se pretpostavlja da bi prethodno navedena hipoteza trebala biti točna.¹³⁰ Procjenjuje se da je u rekonstrukciju sinagoge bilo uloženo oko milijun tadašnjih njemačkih maraka, a obnovljena zgrada je svečano otvorena 20. lipnja 1989. godine kada je službeno postala najvažnija bjelovarska kulturna ustanova – Dom kulture.

Slika 29. Spomen-ploča u predvorju

¹²⁸ MLADEN MEDAR (bilj. 125), 176.

¹²⁹ MLADEN MEDAR (bilj. 125), 176.

¹³⁰ Mirela Slukan Altić na temelju iščitavanja „Tlocrta grada Bjelovara: kraljevski slob. grad Bjelovar“ Lavoslava Weissa iz 1912. godine spominje vojno skladište srušeno radi izgradnje nove sinagoge pa je za pretpostaviti da je isti izvor poslužio i Mladenu Medaru u preciznijem zaključku oko smještaja nove sinagoge.

Budući da je današnja bivša zgrada sinagoge djelomično zadržala svoju kazališnu funkciju, organizacija unutrašnjeg prostora se kasnije nije mijenjala. Predvorje vodi u dvoranu sa sjedećim mjestima i polukružnom pozornicom. Stubišta smještena u bočnim tornjevima vode u gornju svečanu ložu, odnosno nekadašnju galeriju za kor, čiji su zidovi ukrašeni oslikom Davidove zvijezde na mjestu gdje se na pročelju nekad nalazila rozeta. Građevina je također korištena za potrebe bjelovarske Glazbene škole „Vatroslav Lisinski“ pa se u produžetku galerije s obje strane pružaju prostorije glazbene škole. Prema riječima ravnateljice škole Sonje Štefanec, u lipnju 2014. godine otvoren je podrum bivše sinagoge koji se planira preurediti i koristiti kao moguće spremište orkestra te za probe školskoga benda zbog prihvatljive zvučne izolacije.

Slika 30. Unutrašnjost bivše sinagoge (pogled s pozornice)

Slika 31. Davidova zvijezda na mjestu nekadašnje rozete

Slika 32. Zazidani lučni otvori nekadašnjih ženskih galerija

Slika 33. Detalj stubišne ograde

Slika 34. Pogled na pozornicu sa svečane lože

Bivša zgrada sinagoge se prema podacima navedenim u Konzervatorskoj podlozi i Generalnom urbanističkom planu trenutno nalazi među predloženim građevinama koje bi se trebale prikladno zaštititi, odnosno nalazi se u procesu utvrđivanja statusa kulturnog dobra.¹³¹ Sljedeći koraci prema naputcima opisanim u bjelovarskom Generalnom urbanističkom planu jest postupak dokumentacije objekta te donošenje konačnog Rješenja o zaštiti koje se treba provesti u roku od tri godine, inače će se smatrati da se odustalo od zaštite objekta. Prema klasifikaciji kriterija valorizacije bjelovarska sinagoga pripada prvoj vrijednosnoj kategoriji spomenika – s izrazitom vrijednosti. U tu kategoriju ulaze sve građevine koje su zaštićena kulturna dobra ili su u procesu utvrđivanja toga statusa. Također, objekti takve spomeničke vrijednosti imaju dobro očuvane „visoke arhitektonsko-stilske, urbanističke, konstruktivno-tehničke i kulturno-povijesne karakteristike vremena u kojem su nastali ili su njihovi investitori značajne ličnosti za kulturno-povijesni i privredni razvoj grada“.¹³² Bjelovarska sinagoga zaslužila je status građevine izrazite vrijednosti jer predstavlja najznačajniju i najreprezentativniju secesijsku građevinu u gradu, a također je, kako je to već spomenuto u radu, najvelebniji sačuvani primjerak secesijske židovske arhitekture u Hrvatskoj. Osim visoke arhitektonsko-stilske vrijednosti, sinagoga je važna kao dragocjeni kulturno-povijesni spomenik vremena koje svjedoči o razvoju i aktivnosti židovske zajednice u Bjelovaru koja danas više ne postoji. Zaštita spomenika izrazite vrijednosti uključuje pomno i detaljno istraživanje o izvornom izgledu i stanju te primjenjivanje konzervatorsko-restauratorskog postupka obnove kojim bi se rekonstruirali svi izvorni arhitektonski elementi, a nedostaju današnjoj građevini te održavanje sačuvanih izvornih dijelova. Stoga možemo reći da je primarna težnja konzervatorskim zahvatima osigurati povijesnu cjelovitost građevnih struktura koje pripadaju prvoj kategoriji izrazite vrijednosti, imajući na umu sljedeće aspekte građevine: vrijeme izgradnje, arhitektonsko-stilske značajke, izvornu i sadašnju namjenu, katnost, tip svođenja i stanje podruma građevine.¹³³ Konzervatorska podloga donosi posebno obrađen sustav mjera zaštite kako bi se građevna struktura maksimalno zaštitila te možemo primijetiti dvije vrste zaštitnih mjera. Prve se odnose na preventivne mjere prije kojih je najvažnije utvrditi sve potencijalne opasnosti kao što su: „prirodne prijetnje, prijetnje

¹³¹ LJERKA METEŽ (voditeljica izrade elaborata), Urbanistički plan uređenja Grada Bjelovara: Povijesna jezgra zona B, Konzervatorska podloga zaštite i očuvanja kulturnih dobara (katalog građevina knjiga 1/5), Bjelovar, 2010, 60.

¹³² LJERKA METEŽ (bilj. 129), 34.

¹³³ Usp. LJERKA METEŽ (bilj. 129), 35.

uzrokovane korištenjem samoga dobra te štetni utjecaji iz okoline“.¹³⁴ Dakle, preventivni su oni konzervatorski zahvati kojima se ne zadire u povijesne slojeve, vrijednost i strukturu samog dobra, a podrazumijeva periodično čišćenje odvodnih sustava, pregled krovišta ili saniranje šteta nastalih uslijed vremenskih neprilika. Druga vrsta zaštitnih mjera podrazumijeva zahvate koji izravno utječu na zatečeno stanje i vrijednosti građevine, a odnose se na popravke i zamjene starih propalih dijelova novima ili uvođenje posve novih struktura poput dizala, stubišta, električnih instalacija i sličnih intervencija. Takvi zahvati na građevini mogući su jedino uz temeljitu tehničku dokumentaciju i odobrenje nadređene konzervatorske službe.

Zgrada bivše sinagoge smještena je u četvrtom bloku zone „B“ u kojoj se provodi djelomična zaštita povijesnih struktura. Mjerama zaštite zone „B“ obvezno je očuvati „povijesnu matricu“ i arhitektonsko-stilske posebnosti povijesne izgradnje, stoga su u toj zoni preporučeni sljedeći oblici zaštite: konzerviranje, rekonstruiranje, interpoliranje, rekompoziranje i integriranje „u cilju povezivanja povijesnih s novim strukturama i sadržajima koji proizlaze iz suvremenih potreba“.¹³⁵ Preporučuju se „djelomične rekonstrukcije građevina na katastarskoj čestici broj 3410 (objekta bivše sinagoge) kojom se podrazumijeva vraćanje (obnova) svih povijesnih tipoloških i stilskih obilježja te uklanjanje neadekvatnih prigradnji (kotlovnica i spremište), na regulacijskoj liniji 3408 potrebno je na adekvatan način uspostaviti ogradu“.¹³⁶ Prijedlog rekonstrukcije i prenamjene se među predloženim mjerama zaštite čine najprikladnijima u slučaju obnove bjelovarske sinagoge jer bi se tim intervencijama trebalo osigurati uredno održavanje građevine i njezinu maksimalnu reprezentativnost u urbanom prostoru.

¹³⁴ LJERKA METEŽ (bilj. 129), 57.

¹³⁵ LJERKA METEŽ (bilj. 129), 62.

¹³⁶ LJERKA METEŽ (bilj. 129), 65.

Slika 35. Derutni detalj pročelja

6.ZAKLJUČAK

Bjelovarska sinagoga se uz osječku donjogradsku sinagogu i mali ortodoksni hram u Rijeci, nalazi među jedinim sačuvanim sinagogama nastalim u posljednjem većem valu sinagogalne izgradnje početkom 20. stoljeća. Također, važno je ponoviti da se sinagoga u Bjelovaru ističe iznimno dobro očuvanom arhivskom dokumentacijom koja će olakšati radove obnove. Sačuvani su listovi nacрта iz različitih faza izgradnje te crtež nekadašnjeg izvornog interijera, što je iznimna rijetkost za naše sinagoge. Rekonstruiranje svih dijelova izrazite arhitektonsko-stilske i povijesne vrijednosti te uklanjanje dijelova koji nagrđuju bivšu sinagogu (kotlovnica i spremište) čine se kao najbolji izbor za što umjereniju intervenciju na građevini koja je u relativno dobrom i očuvanom izvornom stanju. Današnja namjena građevine kao glazbene škole te kulturne ustanove u kojoj se odvijaju sve najvažnije gradske manifestacije poput DOKUarta, BOK festa ili Međunarodnog tjedna udaraljkaša, čine se prikladnim odabirom za građevinu ovakve očuvanosti i arhitektonske vrijednosti. Eventualna promjena koja bi se uklopila s obzirom na izvornu funkciju jest potencijalni veći naglasak na židovsku prošlost i podrijetlo građevine. Iako je u predvorju podignuta spomen-ploča kojom je odana počast ovom nekadašnjem vjerskom prostoru, predvorje bi se moglo urediti malom izložbom fotografija, odnosno ranijih snimaka sinagoge prije skidanja židovskih obilježja što bi se uklopilo u sadašnji umjetničko-kulturni duh prostora.

Bjelovarska sinagoga je i secesijsko remek-djelo sama po sebi.¹³⁷ To potvrđuje i riječ stručnjaka Zlatka Karača koji bjelovarsku sinagogu atribuirao najljepšom našom sinagogom profinjene likovne kvalitete.¹³⁸ Secesijska ornamentalnost ponajviše se ističe vertikalnim linijaturama na pročelju, a kasnosecesijska reducirana dekorativnost navještala se tek u danas nepostojećim detaljima poput obliha kupola bočnih tornjeva i rozete u obliku Davidove zvijezde. Stoga bi se što prije trebalo ugledati na primjer riječke ortodoksne sinagoge koja je nakon temeljitih istraživanja i radova uspješno obnovljena 2008. godine te zaštićena kao nacionalno kulturno dobro. Jednako tako, pohvalan bi bio i veći angažman lokalnih vlasti s tendencijom povezivanja s drugim institucijama i iskorištavanja fondova kao što je to uspješno napravljeno u Križevcima, a planira se i u Varaždinu. Na samome kraju, smatram da je

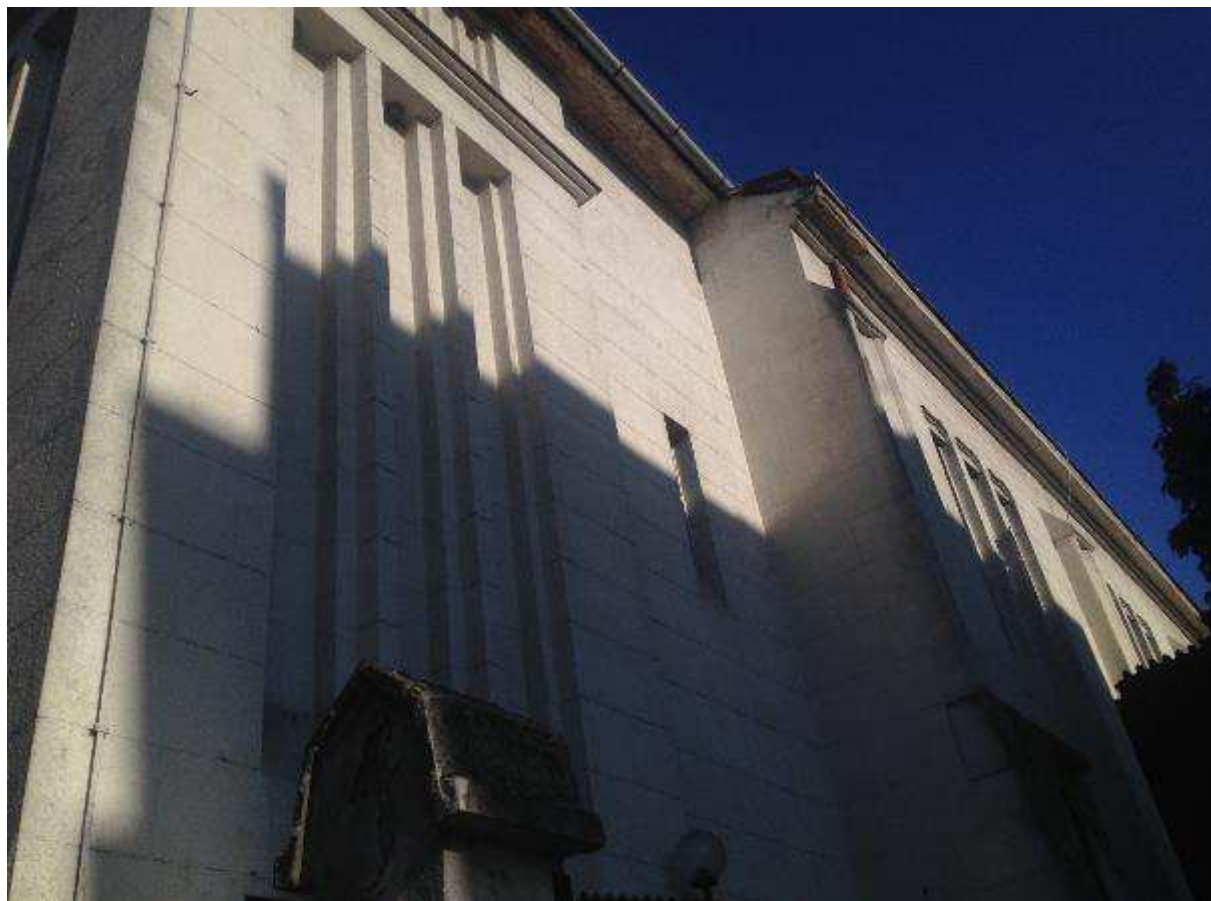
¹³⁷ ZLATKO KARAČ (bilj. 1), 245.

¹³⁸ ZLATKO KARAČ (bilj. 1), 245.

iznimno važno još jednom naglasiti visoki valorizacijski segment ove građevine koja u skladu s time zaslužuje ponovno zasjati u svom najreprezentativnijem izdanju iako više ne služi svojoj izvornoj namjeni. Upravo zbog toga potrebno je osvijestiti da građevine zaslužuju nastaviti „živjeti“, osobito kad je riječ o ovakvom jedinstvenom arhitektonskom primjerku.

Slika 36. Sadašnje stanje sinagoge

Slika 37. Detalj bočnog pročelja

7. POPIS SLIKOVNOG MATERIJALA

Slika 1. Fotografija sinagoge Budimpešti

Izvor: http://www.greatsynagogue.hu/gallery_syn.html, pregled 19. 02. 2015.

Slika 2. Crtež sinagoge u Beču

Izvor: http://en.wikipedia.org/wiki/Leopoldstadt_Tempel, pregled 19. 02. 2015.

Slika 3. Emil Razenhofer, akvarel prikaz unutrašnjosti bečke sinagoge

Izvor: http://en.wikipedia.org/wiki/Leopoldstadt_Tempel, pregled 19. 02. 2015.

Slika 4. Pročelje Kr. realne gimnazije na razglednici iz 1902. godine

Izvor: MIRELA SLUKAN ALTIĆ, Povijesni atlas gradova – I. svezak: Bjelovar, Bjelovar, 2003.

Slika 5. Fotografija današnjeg stanja Gimnazije

Izvor: Katarina Krolo

Slika 6. Skica tlocrta prizemlja Sokolane Srećka Smočinskog iz 1910. godine.

Izvor: MIRELA SLUKAN ALTIĆ, Povijesni atlas gradova – I. svezak: Bjelovar, Bjelovar, 2003.

Slika 7. Fotografija današnjeg stanja Sokolane

Izvor: Katarina Krolo

Slika 8. Srećko Smočinski, akvarelirani crtež prve sinagoge u Bjelovaru iz 1901. godine.

Izvor: MLADEN MEDAR, Prilog istraživanju povijesti Židova u Bjelovaru, u: Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, sv. 1, Bjelovar, 2001, 161-177.

Slika 9. Fotografija prijenosa Tore iz stare sinagoge u novu

Izvor: MLADEN MEDAR, Prilog istraživanju povijesti Židova u Bjelovaru, u: Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, sv. 1, Bjelovar, 2001, 161-177.

Slika 10. Dokument o položajnom nacrtu gradilišta izraelitskog hrama u Bjelovaru iz 1913. godine

Izvor: Ustupljeno zahvaljujući profesoru Zlatku Karaču, izvorno: Planoteka kulturne baštine Ministarstva kulture

Slika 11. Fotografija Lea Hönigsberga i Julija Deutscha

Izvor: http://en.wikipedia.org/wiki/H%C3%B6nigsberg_%26_Deutsch, pregled 20. 02. 2015.

Slika 12. Razglednica križevačke sinagoge

Izvor: <http://www.cendo.hr/Opcine.aspx?id=10>, pregled 20. 02. 2015.

Slika 13. Razglednica sinagoge u Slavonskom Brodu

Izvor: <http://www.cendo.hr/Opcine.aspx?id=22>, pregled 20. 02. 2015.

Slika 14. Crtež sinagoge u Slavonskom Brodu

Izvor: <http://www.cendo.hr/Opcine.aspx?id=22>, pregled 20. 02. 2015.

Slika 15. Tlocrt bjelovarske sinagoge

Izvor: Ustupljeno zahvaljujući profesoru Zlatku Karaču, izvorno: Planoteka kulturne baštine Ministarstva kulture

Slika 16. Razglednica bjelovarske sinagoge u izvornom obliku

Izvor: Planoteka kulturne baštine Ministarstva kulture

Slika 17. Poprečni presjek bjelovarske sinagoge

Izvor: Ustupljeno zahvaljujući profesoru Zlatku Karaču, izvorno: Planoteka kulturne baštine Ministarstva kulture

Slika 18. Nacrt lijevog krila ograde bjelovarske sinagoge

Izvor: Ustupljeno zahvaljujući profesoru Zlatku Karaču, izvorno: Planoteka kulturne baštine Ministarstva kulture

Slika 19. Nacrt desnog krila ograde bjelovarske sinagoge

Izvor: Ustupljeno zahvaljujući profesoru Zlatku Karaču, izvorno: Planoteka kulturne baštine Ministarstva kulture

Slika 20. Fotografija današnjeg stanja ograde sinagoge

Izvor: Katarina Krolo

Slika 21. Fotografija detalja ograde

Izvor: Katarina Krolo

Slika 22. Fotografija današnjeg stanja sinagoge

Izvor: Katarina Krolo

Slika 23. Razglednica kutinske sinagoge

Izvor: Sinagoga i arhitektura dvadesetog stoljeća u Hrvatskoj, u: Hrvatska arhitektura u XX. stoljeću, (ur): Jelena Hekman, Zagreb, 2009, 225-250.

Slika 24. Perspektivni crtež sinagoge iz idejnog projekta V. G. Angyala i P. Fabbra (1930.)

Izvor: ZLATKO KARAČ, Mala ortodoksna sinagoga u Rijeci – povijest i obnova, u: Kvartal – kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj VI, 3/4 (2009), 101-105.

Slika 25. Sjeverno pročelje riječke sinagoge u uličnoj vizuri

Izvor: <http://www.makabijada.com/dopis/gradovi/rijeka06.htm>, pregled 20. 02. 2015.

Slika 26. Fotografija križevačke sinagoge, današnjeg Turističkog informativnog centra

Izvor: <https://www.krizevci.info/2014/09/18/danas-otvorenje-tic-a-u-obnovljenoj-bivsoj-sinagogi/>, pregled 21. 02. 2015.

Slika 27. Zapušteno stanje varaždinske sinagoge

Izvor: <http://regionalni.com/kultura/sinagoga-ruglo-grada-15213/>, pregled 28. 02. 2015.

Slika 28. Zapušteno stanje bjelovarske sinagoge iz 1966. godine, fotografija Nine Vranića.

Izvor: Planoteka kulturne baštine Ministarstva kulture

Slika 29. Fotografija spomen-ploče u predvorju

Izvor: Katarina Krolo

Slika 30. Fotografija interijera bivše sinagoge, pogled s pozornice

Izvor: Katarina Krolo

Slika 31. Fotografija Davidove zvijezde na mjestu nekadašnje rozete

Izvor: Katarina Krolo

Slika 32. Fotografija zazidanih lučnih otvora, nekadašnjih ženskih galerija

Izvor: Katarina Krolo

Slika 33. Fotografija stubišne ograde

Izvor: Katarina Krolo

Slika 34. Fotografija današnje pozornice

Izvor: Katarina Krolo

Slika 35. Fotografija oštećenog dijela pročelja

Izvor: Katarina Krolo

Slika 36. Fotografija današnjeg stanja sinagoge

Izvor: Katarina Krolo

Slika 37. Fotografija bočnog pročelja

Izvor: Katarina Krolo

8. BIBLIOGRAFIJA

1. LELJA DOBRONIĆ, Zagrebački arhitekti Hönigsberg i Deutsch, Zagreb, 1965.
2. LJERKA METEŽ (voditeljica izrade elaborata), Urbanistički plan uređenja Grada Bjelovara: povijesna jezgra zona B, Konzervatorska podloga zaštite i očuvanja kulturnih dobara (katalog građevina: knjiga 1/5), Bjelovar, 2010.
3. LJERKA METEŽ (voditeljica izrade elaborata), Urbanistički plan uređenja Grada Bjelovara: povijesna jezgra zona B, Konzervatorska podloga zaštite i očuvanja kulturnih dobara (katalog građevina: knjiga 2/5), Bjelovar, 2010.
4. LJILJANA DOBROVŠAK, Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću, u: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, knjiga 37, Zagreb, 2005, 125-143.
5. MIRELA SLUKAN ALTIĆ, Povijesni atlas gradova – I. svezak: Bjelovar, Bjelovar, 2003.
6. MIROSLAV KUZLE, Židovi u našoj županiji, u: Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije, (ur.) Stjepan Horvat, 2000, 120-121.
7. MLADEN MEDAR, Prisjećanje na dva bjelovarska židovska hrama, u: Naše vrijeme, 3 (1995), 22-23.
8. MLADEN MEDAR, Židovske bogomolje u Bjelovaru, u: Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije, (ur.) Stjepan Horvat, 1998, 129-130.
9. MLADEN MEDAR, O još jednom kulturocidu iz „starih dobrih“ vremena, u: Bjelovarac, 5 (2001), 5.
10. MLADEN MEDAR, Prilog istraživanju povijesti Židova u Bjelovaru, u: Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, sv. 1, Bjelovar, 2007, 161-177.
11. MLADEN MEDAR, Secesija u Bjelovaru - Secession in Bjelovar - Art Nouveau in Bjelovar, Bjelovar, 2008.

12. RUDOLF KLEIN, Sinagogalna arhitektura na tlu Hrvatske u kontekstu Austro-Ugarske Monarhije, u: Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, (ur.) Ognjen Kraus, Zagreb, 1998, 156-165.
13. STRIBOR UZELAC SCHEWENDEMAN, Krhotine iz povijesti židovske zajednice u Slavonskom Brod, u: Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, (ur.) Ognjen Kraus, Zagreb, 1998, 392-405.
14. TRPIMIR MACAN, Goldscheider, Oton, u: Hrvatski biografski leksikon, Svezak 5, Zagreb, 2002, 22-23.
15. ZLATKO JURIĆ, Arhitekt Vjekoslav Bastl: radovi 1901-1910., u: Život umjetnosti: časopis za pitanja likovne kulture, 56-57 (1995), 44-57.
16. ZLATKO JURIĆ, Arhitekt Otto Goldscheider: zagrebački radovi za „Hoenigsberg & Deutsch“, u: Život umjetnosti: časopis za pitanja likovne kulture, 58 (1996), 70-77.
17. ZLATKO KARAČ, Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma, u: Historicizam u Hrvatskoj: Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 17. 2.-28. 5. 2000., (ur.) Vladimir Maleković, Zagreb, 2000., 167-185.
18. ZLATKO KARAČ, Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma, dopunjeni katalog izložbe „Historicizam u Hrvatskoj“, Zagreb, 2000.
19. ZLATKO KARAČ, Vrijeme izgradnje naših sinagoga, u: Ha-kol, 78 (2003), 26-27.
20. ZLATKO KARAČ, Urbano okruženje naših sinagoga, u: Ha-kol, 79 (2003), 33-34.
21. ZLATKO KARAČ, Parcela, vrt i dvorište sinagoga, u: Ha-kol, 80 (2003), 47.
22. ZLATKO KARAČ, Kutinska sinagoga, u: Kutina: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice, (ur.) Dragutin Pasarić, Zagreb, 2003., 461-483.
23. ZLATKO KARAČ, Tipovi naših sinagoga, u: Ha-kol, 81 (2003/2004), 42-44.
24. ZLATKO KARAČ, Unutrašnji prostor naših sinagoga, u: Ha-kol, 83 (2004), 38-39.

25. ZLATKO KARAČ, Arhitekti i graditelji naših sinagoga, u: Ha-kol, 86 (2004), 44-45.
26. ZLATKO KARAČ, Izabrani primjeri sinagoga 20. stoljeća nastalih na tlu Hrvatske. Memento izgubljenoj baštini, u: Ivi Maroeviću baštinici u spomen, (ur.) Žarka Vujić, Marko Špikić, Zagreb, 2009, 245-271.
27. ZLATKO KARAČ, Sinagoralna arhitektura dvadesetog stoljeća u Hrvatskoj, u: Hrvatska arhitektura u XX. stoljeću, (ur): Jelena Hekman, Zagreb, 2009, 225-250.
28. ZLATKO KARAČ, Mala ortodoksna sinagoga u Rijeci – povijest i obnova, u: Kvartal – kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj VI, 3/4 (2009), 101-105.
29. ZLATKO KARAČ, Bjelovarska sinagoga, u: Ha-kol, 114 (2010), 22-23.
30. ŽELJKO KARAUULA, Prilog poznavanju najranije židovske zajednice u Bjelovaru do izgradnje prve sinagoge 1881. godine, u: Podravina, 23 (2013), 150-159.
31. ŽELJKO KARAUULA, Židovska zajednica u Bjelovaru do 1881. godine, u: Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije, (ur.) Stjepan Horvat, 2014, 124-125.

Internetski izvori

1. Alen Žunić. Modeli zaštite, obnove i arhitektonske prezentacije sinagoga u Hrvatskoj. https://bib.irb.hr/datoteka/498144.obnove_sinagoga.doc
2. GUP Grada Bjelovara. http://www.bjelovar.hr/download/uokom_dokumenti/GUP_Grada_Bjelovara_II_Izmjene_I_Dopune_Nacrt_prijedloga_plana.pdf
3. Jutarnji list. <http://www.jutarnji.hr/obnovom-sinagoge-oduzujemo-se-za--41-/215884/>
4. Križevačkim krajem. <http://www.kpc.hr/dokumenti/vodic.pdf>

5. Križevci. eu
https://www.krizevci.eu/hr_HR/kri%C5%BEevci/lokacije/ostali+vjerski+objekti/
6. Križevci. info. <https://www.krizevci.info/2014/09/18/danas-otvorenje-tic-a-u-obnovljenoj-bivsoj-sinagogi/>
7. Radio Megaton. <http://www.radiomegaton.hr/novosti/varazdin/item/691-nista-od-obnove-varazdinske-sinagoge.html>
8. Samuel D. Gruber. Report: Care, Conservation and Maintenance of Historic Jewish Property.
http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1138&context=samuel_gruber
9. The Slovak Spectator.
http://spectator.sme.sk/articles/view/51829/2/old_synagogues_find_new_life.html
10. Turizam bez granica zajednički razvoj informativnih centara za posjetitelje u Nagyatadu i Križevcima. <http://www.hu-hr-ipa.com/uploads/editors/ViNaK%20-%20priop%C4%87enje%2001-2014.pdf>
11. Varaždinske-vijesti. <http://varazdinske-vijesti.hr/gradske-teme/nista-od-obnove-sinagoge.html>